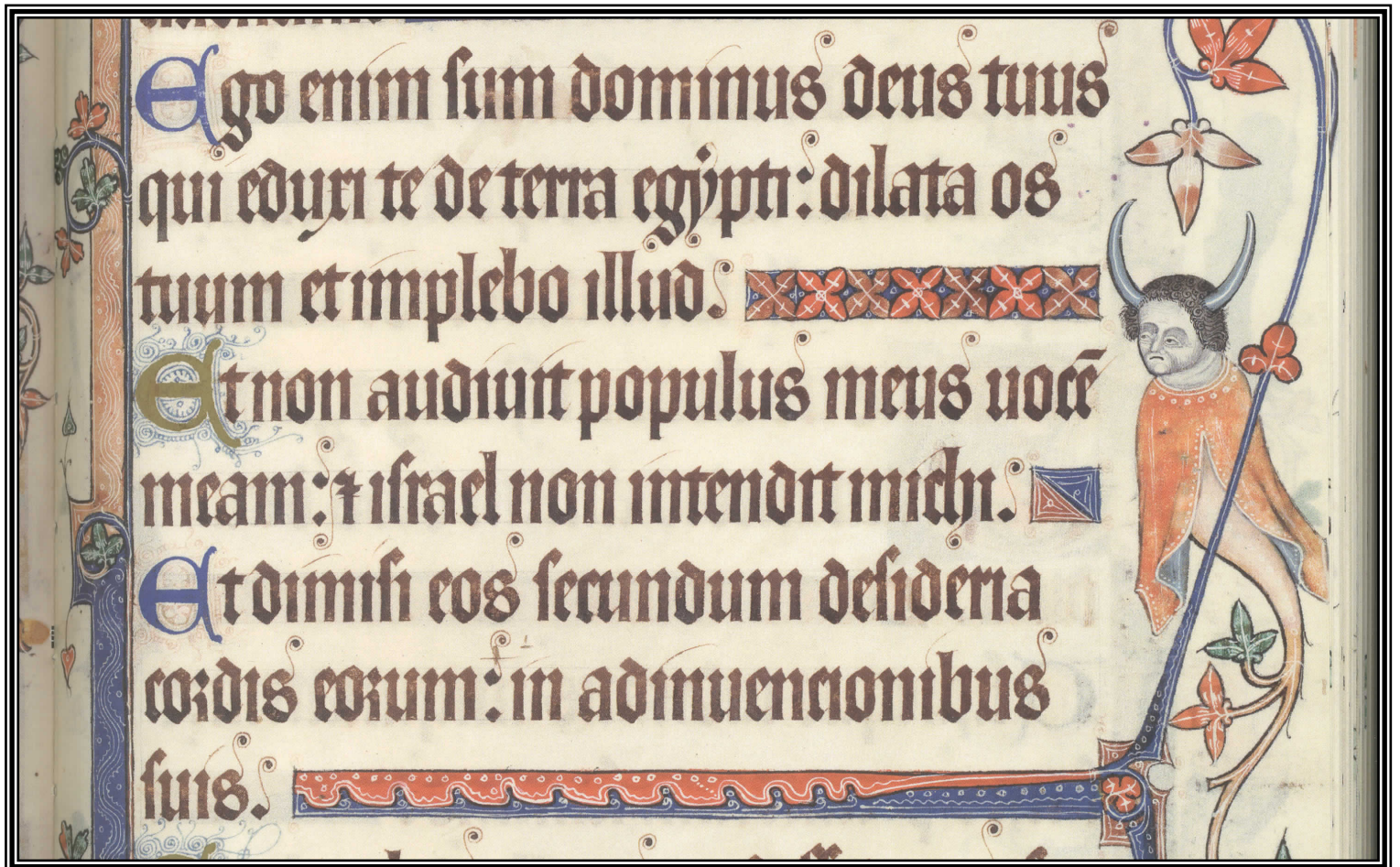

GEHEUGEN IN PERKAMENT

Thomas Bradwardines geheugenleer en de margedecoratie van het Luttrellpsalter

Suzette van Haaren

3481239

OWG II Middeleeuwse kunst

Dr. M. L. Meuwese

26 – 06 – 2013

Bachelorscriptie Kunstgeschiedenis

Universiteit Utrecht

“Loca autem sunt quasi tabule quibus inscribimus, ymagines quasi littere eis inscripte.”

Thomas Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda*.

INHOUD

Inleiding	3
1. Thomas Bradwardine, <i>De memoria artificiali acquirenda</i>	5
1.1 Bradwardine over de ordening van het geheugen	7
1.2 Bradwardine over de samenstelling en het gebruik van <i>ymagines</i>	9
1.2.1 Bradwardine over de samenstelling en het gebruik van <i>ymagines rerum</i>	11
1.2.2. Bradwardine over de samenstelling en het gebruik van <i>ymagines verborum</i>	13
1.3 Het boek als metafoor voor het geheugen	16
2. Het Luttrellpsalter	18
2.1 <i>Loca</i> in het Luttrellpsalter	20
2.2 <i>Ymagines</i> in het Luttrellpsalter	22
2.2.1 <i>Ymagines rerum</i> in het Luttrellpsalter	23
2.2.2 <i>Ymagines verborum</i> in het Luttrellpsalter	25
2.2.3 Tussenvorm van <i>ymagines rerum</i> en <i>ymagines verborum</i> in het Luttrellpsalter	26
Conclusie	29
Literatuurlijst	31
Appendix A: Thomas Bradwardine, <i>De memoria artificiali acquirenda</i> .	33
Appendix B: Thomas Bradwardine, <i>On acquiring a trained memory</i> .	40
Afbeeldingen	49

INLEIDING

In 1996 schreef Lucy Freeman Sandler een artikel over de tekst-beeldrelatie in het Luttrellpsalter, waarin zij terloops de margedecoratie van het psalter in verband brengt met een veertiende-eeuws traktaat over het geheugen van Thomas Bradwardine (ca. 1290 - 1349), *De memoria artificiali acquirenda*. Zij stelt dat de technieken en adviezen voor het bewerkstelligen van een geoefend geheugen die Bradwardine uiteenzet ‘almost magically’ overeenkomen met de afbeeldingen die zij bespreekt als *imagines verborum*.¹ Zij acht het echter overduidelijk dat de beelden, *ymagines*, die Bradwardine bespreekt strikt mentaal zijn en dat de herinneringstechnieken in de praktijk niet materieel toegepast kunnen zijn in de margedecoratie van een handschrift. Ook haalt zij aan dat de technieken van Bradwardine op individuele toepassing gericht zijn, terwijl de afbeeldingen in het handschrift vervaardigd zijn door een kunstenaar voor het gebruik van anderen. Op deze manier schrijft zij in drie korte alinea’s het idee dat geheugenleer iets te maken heeft gehad met het vervaardigen van de margedecoratie in het psalter af.² In zijn monografie over het Luttrellpsalter neemt Michael Camille de mening van Sandler zonder meer over. Hij beweert dat het idee dat de afbeeldingen een geheugenstimulans zijn, de margedecoratie reduceert tot secundair aan de tekst. Dit acht hij onacceptabel; in handschriften zijn woord en beeld elkaars gelijke.³ Deze stellige meningen prikkelden mijn nieuwsgierigheid.

In dit paper staat het verband tussen de geheugenleer die Thomas Bradwardine bespreekt in zijn traktaat *De memoria artificiali acquirenda* en de margedecoratie in het Luttrellpsalter centraal. Er zal getracht worden aan te tonen dat de opvattingen van Sandler en Camille wellicht wat kort door de bocht zijn en dat er ten minste enige invloed is geweest van de geheugenleer op het vervaardigen van de margedecoratie in het Luttrellpsalter. Allereerst zal het theoretisch kader uiteengezet worden. De geheugenleer van Bradwardine zal worden besproken in de ordening van zijn eigen traktaat; dat wil zeggen beginnende met een paragraaf over locaties, *loca*, waarna zijn uitspraken over *ymagines* in kaart worden gebracht. In navolging van Bradwardine hier is een onderscheid gemaakt tussen *ymagines rerum* en *ymagines verborum*. Ook is er een paragraaf over het

¹ Dat wil zeggen concrete verbeeldingen van de tekst. Het zal nog blijken dat haar gebruik van deze bewoording niet correct is betreffende de *ymagines* die worden besproken in de geheugenleer van Bradwardine. Ze maakt ook niet duidelijk waar ze deze bewoording op baseert.

² Lucy Freeman Sandler, ‘The Word in the Text and the Image in the Margin. The Case of the Luttrell Psalter’, *The Journal of Walters Art Gallery* 54 (1996), p. 99.

³ Michael Camille, *Mirror in parchment: the Luttrell Psalter and the making of medieval England*, London 1998, pp. 173 - 177.

boek als metafoor voor het geheugen. Bijgevoegd vindt u twee appendices met de tekst van Bradwardine in Latijn en Engels. De bewerking van de Latijnse tekst en de Engelse vertaling zijn ontleend aan Mary Carruthers.

Ten tweede zal de margedecoratie van het Luttrellpsalter in het licht van de theorie van Bradwardine besproken worden. Dit behelst eenzelfde structuur als hoofdstuk 1; beginnende met *loca*, *ymagines rerum* en *ymagines verborum*. Een laatste paragraaf zal handelen over een tussenvorm van *ymagines rerum* en *ymagines verborum*. Met het oog op het theoretisch kader, tijd- en lengtebeperkingen zullen slechts enkele voorbeelden uit de afbeeldingen van het Luttrellpsalter besproken worden ter illustratie en verduidelijking van het betoog. Geheugenleer is een omvangrijk onderwerp dat een enorme hoeveelheid interessante informatie met zich meebrengt. Helaas is het niet mogelijk alles te bespreken en nodig ik u uit – mocht u zich verder willen verdiepen – de literatuur uit de noten te raadplegen.

1. THOMAS BRADWARDINE, *DE MEMORIA ARTIFICIALI ADQUIRENDA*.

De veertiende-eeuwse natuurfilosoof en theoloog Thomas Bradwardine kan gezien worden als een van de grootste denkers van zijn tijd. Zijn academische carrière, die zich grotendeels afspeelde aan de universiteit van Oxford, waar hij als student en fellow verbleef, leverde vele traktaten op over onder andere logica, theologie, wiskunde en natuurkunde. Zijn wiskundige en natuurkundige werken uit deze periode zijn van dusdanig belang dat hij soms zelfs met Galileo vergeleken wordt. Ook als klerk had Bradwardine een aanzienlijke loopbaan. In 1333 werd hij seculiere kanunnik van de kathedraal van Lincoln. Ondertussen had hij met zijn academische en klerikale werk de aandacht gevangen van de bisschop van Durham, Richard van Bury (ca. 1281 – 1345), die de jonge klerk onder zijn hoede nam. Toen hij zich in 1335 voegde bij het huishouden van Bury, begaf hij zich onder een groep van zeer getalenteerde natuurfilosofen en theologen. Deze omgeving stimuleerde niet alleen zijn academische werk, maar was ook van grote betekenis voor zijn ambities als geestelijke. De invloedrijke bisschop bezorgde Bradwardine namelijk een ambt als kanselier van de sint Paulus-kathedraal en hij werd kapelaan en biechtvader bij de koning, Eduard III. In juli 1349 werd Bradwardine de titel van aartsbisschop van Canterbury toegekend. Een titel die hij helaas maar anderhalve maand heeft kunnen dragen, alvorens hij bezweek aan de pest.

Bradwardine is tijdens zijn leven zeer productief geweest. Zijn theologische traktaten over de gratie en de vrije wil zijn door de eeuwen heen erg invloedrijk gebleken. Zijn grootste bekendheid heeft Bradwardine vergaard met zijn traktaat *De causa Dei* (1344) – over de zaak van God.⁴ Naast het schrijven van academisch werk heeft Bradwardine, vanwege zijn ambten als geestelijke, hoogstwaarschijnlijk ook veel moeten prediken.⁵ Een goede beheersing van de retorica was voor hem dan ook voordelig, waarbij kennis over de leer van het geheugen, de *ars memorativa*, zeker niet ontbrak. Het is zeer waarschijnlijk dat het traktaat dat in dit paper centraal staat, *De memoria artificiali adquirenda* – over het vergaren van een geoefend geheugen – door

⁴ Dolnikowski, Wilks Edith, *Thomas Bradwardine. A view of time and a vision of eternity in fourteenth century thought*, New York 1995, pp. 4 - 6.

⁵ Slechts een van zijn preken is overgeleverd. Zijn zogenaamde ‘overwinningspreek’ - die hij in het Engels uitvoerde voor Eduard III en zijn edelen – herdenkt de zegens die Eduard behaalde in 1346 tegen de Fransen bij de slag van Crécy, en tegen de Schotten bij Neville’s Cross, Durham. Carruthers, Mary (vert.), ‘Thomas Bradwardine, On Acquiring a Trained Memory’, in: Carruthers, Mary & Ziolkowski, Jan M. (ed.), *The Medieval Craft of Memory. An Anthology of Texts and Pictures*, Philadelphia 2002, pp. 205 - 206.

Bradwardine geschreven is. Het werk wordt in de meeste gevallen aan hem toegeschreven.⁶ Het traktaat is geschreven in de jaren dat de natuurfilosoof nog aan Oxford werkte en is te dateren tussen ongeveer 1333 - 1335.⁷ De beschreven geheugentechnieken borduren voort op de basis van de geheugenleer. Het is vermoedelijk geschreven voor gevorderde leerlingen van het geheugen, zoals studenten aan de universiteit. Het traktaat is overgeleverd in drie handschriften.⁸

Dat Bradwardine zich met geheugenleer bezighield is niet opmerkelijk. De oefening van het geheugen als onderdeel van de retorica is overgeleverd vanuit de klassieke oudheid en had in de middeleeuwen grote invloed op het intellectuele en academische leven. Vooral het anonieme traktaat *Rhetorica ad Herennium, liber IV* (ca. 90 v.C.) was een geliefde bron van wijsheid.⁹ Het *Ad Herennium* bespreekt een architecturale geheugenleer. De basis van een dergelijke geheugenleer is dat met behulp van *loca*, locaties – bij voorkeur een gebouw – het geheugen opgebouwd wordt; hier kan mentaal doorheen gelopen worden. Ter bevordering van het herinneren worden *ymagines*, beelden, geplaatst in de *loca*. Bij deze herinneringstechniek wordt er ingespeeld op de associatiedrang van het menselijk geheugen. Technieken voor het beteren van het geheugen waren wijdverspreid en de geheugenleer was tegen het einde van de middeleeuwen door de

⁶ Mary Carruthers, Mary (ed.), "Thomas Bradwardine; 'De memoria artificiali adquirenda'", *Journal of Medieval Latin* 2 (1992), p. 25. In dit artikel verdedigt Carruthers de toeschrijving aan Bradwardine op een overtuigende manier. Ze haalt de verwijzing naar Bradwardine in de overgeleverde handschriften aan. Ook bespreekt ze de 'external evidence', namelijk dat het traktaat is geschreven voor een Engels sprekend, hoger opgeleid publiek, gebruikmakend van vertrouwelijke omgang met een mathematische manier van denken.

⁷ Deze datering is overgenomen van Mary Carruthers, *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 2008² (1990), p. 163. Carruthers baseert haar datering voornamelijk op een voorbeeld dat Bradwardine geeft – dat in paragraaf 1.2.2 besproken zal worden – waarin hij refereert aan de herovering van Berwick-upon-Tweed door de Engelsen in 1333.

⁸ Fitzwilliam Museum, Cambridge, MS. McClean 169; British Library, London, MS. Sloane 3744; British Library, London, MS. Harley 4166. De gehele tekst is te vinden in het eerstgenoemde handschrift, gekopieerd door Robert Emyltoun uit Durham omstreeks 1435, in een boek over natuurfilosofie. Het tweede handschrift bevat een samenvattende versie van de tekst, angehecht bij een traktaat over Engelse heraldiek en dateert uit eind vijftiende eeuw. In beide handschriften wordt het traktaat toegeschreven aan Thomas Bradwardine. Het derde handschrift is zeer fragmentarisch – het bevat ongeveer tweederde van de gehele tekst, zoals in MS. McClean te vinden is – en dateert uit eind veertiende eeuw. Carruthers 2002, *op. cit.* (noot 5), pp. 205 - 206.

⁹ Dit werk was in de middeleeuwen toegeschreven aan Tullius, waarmee Cicero (106 - 43 v.C.) bedoeld werd.

gehele intellectuele cultuur heen gevlochten. Belangrijke denkers en filosofen, als Albertus Magnus (ca. 1200 – 1280) en Thomas van Aquino (1225 – 1274), hielden zich bezig met de scholastieke *ars memorativa*. Als een van de drie onderdelen van de wijsheid – *memoria*, *intelligentia* en *providentia* – had het geheugen een hoge status en werd het gezien als een van de belangrijkste eigenschappen van de mens. Er werd onderscheid gemaakt tussen het natuurlijke geheugen en het artificiële geheugen, waarbij de geheugenleer en herinneringstechnieken zich richtten op het artificiële geheugen.¹⁰ Verhandelingen over de retorica of ethica en het geheugen waren dus niet ongewoon. Geheugentraktaten als genre daarentegen werden pas gangbaar tijdens de vijftiende eeuw. Bradwardines traktaat is een uitzonderlijk vroeg voorbeeld en geeft een originele visie op de klassieke, architecturale geheugenleer.¹¹ Bradwardine ontleent algemene termen en distincties aan de traditionele geheugenleer, maar geeft zeer levendige en originele voorbeelden. Hij beschrijft het belang van het maken van afbeeldingen en nodigt zijn lezer uit voorbeelden uit handschriftdecoratie en andere kunst te halen.¹² Het is echter zeer onwaarschijnlijk dat Bradwardine een geheel nieuwe geheugenleer presenteerde. Naast de klassieke traditie had hij de eeuwenlange middeleeuwse traditie om zich op de baseren. Het is veel waarschijnlijker dat hij een traktaat met adviezen opstelde ingegeven door een tekstuele en orale overlevering.¹³ Een nadere bespreking van het traktaat van Bradwardine is nodig om een goed beeld te kunnen vormen van zijn opvattingen over het vergaren van een geoefend geheugen.

1.1 BRADWARDINE OVER DE ORDENING VAN HET GEHEUGEN

Voor een geoefend geheugen acht Thomas Bradwardine twee zaken absoluut nodig, namelijk *loca certa* en *ymagines quoque rerum*.¹⁴ Hij ziet het geheugen als een blad waar op geschreven wordt, een

¹⁰ Frances A. Yates (Jacob Groot vert.), *De Geheugenkunst*, Amsterdam 1990, pp. 62 - 92.

¹¹ Beryl Rowland, 'Bishop Bradwardine on the Artificial Memory', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 41 (1978), pp. 307 - 312.

¹² De inventiviteit van Bradwardines geheugentraktaat wordt besproken door Carruthers 1992, *op.cit.* (noot 5). Zij beweert dat Rowland (noot 11) en Yates (noot 10) het traktaat te veel zien in het licht van de klassieke *Ad Heriaanse* geheugenleer. Volgens haar is 'its indebtedness to the architectural mnemonic described in the Ciceronian *Rhetorica ad Herennium* skin-deep at most'.

¹³ Carruthers 2008, *op.cit.* (noot 7), pp. 163 - 164.

¹⁴ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 1); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 1- 2).

archetypisch metafoor voor het geheugen.¹⁵ De ordening van het geheugen in vorm van locaties moet eerst worden opgebouwd, alvorens herinneringen in de vorm van beelden te plaatsen.¹⁶ Hij begint dan ook met het beschrijven van zes algemene kwaliteiten die de *loca* moeten hebben: de grootte, vorm, aard, hoeveelheid, rangorde en tussenliggende afstand.¹⁷ Een *locus* moet matig zijn qua grootte - niet te groot of te klein en in een keer te overzien - en qua vorm moet het rechthoekig zijn.¹⁸ Het moet een goed verlichte plek zijn, niet te donker of te licht, en zo min mogelijk dichtbezet. Een drukke locatie zou het namelijk moeilijk maken de *ymagines* van de *locus* te onderscheiden. Het liefst is een *locus* een bestaande plaats, die vaak bezocht en geïnspecteerd kan worden. Maar het mag ook een denkbeeldige plaats zijn, de keus is aan de lezer.¹⁹ Het is nuttig dat de verschillende *loca* niet te veel op elkaar lijken, zowel qua inhoud als qua kleur.

Bradwardine beschrijft hoe er vier sets van vijf *loca* nodig zijn voor een goede ordening van het geheugen - ‘ymmo decem istorum vel forsan pauciora, nisi homo voluerit facere mirabilia inaudita’.²⁰ Hij geeft een aantal voorbeelden voor sets van *loca* waar de lezer wellicht inspiratie uit kan putten. De eerste set van vijf is een landbouwveld; de eerste *locus* is een braakliggend veld, de tweede een akker als een groene tuin, de derde een akker met gestrooid hooi of tijdens de oogsttijd, de vierde een akker met stoppels na de oogst, de vijfde een zwartgeblakerd veld. Vanaf hier werkt men omhoog, alsof in een gebouw, naar de volgende set van vijf *loca*. Als voorbeeld noemt hij een grote divan, dan een kast, een tafel, een tombe en een altaar. Hierna komen daken - gemaakt van hout, riet, leisteen, tegels en lood - en terrassen - van aarde, groensteen, tegels,

¹⁵ Een wastafeltje als metafoor voor het geheugen wordt door Plato in zijn traktaat *Theaetetus* (ca. 368 v.C.) al beschreven. Hier zal dieper op worden ingegaan in hoofdstuk 1.3 ‘Het boek als metafoor voor het geheugen’.

¹⁶ In dit paper zal de Latijnse benaming worden gehanteerd omdat deze de lading beter dekt. Met *locus* wordt een algemene locatie in het geheugen bedoeld. Het woord *ymagines* wordt gebruikt voor de beelden in het geheugen - waarbij *ymago* zowel afbeelding als verbeelding kan betekenen.

¹⁷ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 4 - 5); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 5 - 6).

¹⁸ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 5 - 7, 9); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 6 - 8, 11).

¹⁹ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 9 - 17); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 11 - 21).

²⁰ ‘or perhaps ten of them or somewhat fewer, unless a man should want to work unheard-of wonders.’ Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 34).

stro en tapijt.²¹ De sets van *loca* mogen alles voorstellen, als ze maar een doorlopende en eenduidige rangorde hebben, zodat het makkelijker is heen en weer te bewegen door het geheugen. Met een streng schematische en logische ordening van de *loca* kan men ze beter in het geheugen houden en wordt het geoefende geheugen een samenhangend geheel.²² Als laatste behandelt Bradwardine de tussenliggende afstand tussen de *locus* en de toeschouwer. Met de bewoording *distancia intercepta* bedoelt hij het perspectief. De toeschouwer moet zich plaatsen op een optimale afstand van zijn *locus*, dat wil zeggen niet te dichtbij noch te ver weg, en blijft op één plaats staan.²³ Het idee van *distancia intercepta* zorgt er derhalve voor dat er geen verre achtergrond hoeft te zijn in de *loca*.²⁴ Dit zou bovendien afleiden van de duidelijkheid van de *ymagines*.²⁵

Als de ordening van het geheugen op deze manier is opgebouwd kunnen de herinneringen worden geplaatst. Dit moet gedaan worden door middel van zorgvuldig samengestelde *ymagines*. Bradwardine geeft enkele voorschriften voor het maken van beelden ter herinnering van zaken en ter herinnering van woorden.

1.2 BRADWARDINE OVER DE SAMENSTELLING EN HET GEBRUIK VAN YMAGINES

Alvorens het onderscheid te maken tussen beelden van dingen – *ymagines rerum* – en beelden van woorden – *ymagines verborum* – geeft Thomas Bradwardine een aantal algemene voorwaarden voor *ymagines* betreffende grootte, aard, rangorde en hoeveelheid. Hun grootte moet matig zijn, zoals ook de *loca* een middelmatige grootte hebben.²⁶ Dit is echter ook de enige eigenschap van de *ymagines* die matig is want van aard moeten zij wonderlijk en intens zijn, ‘quia talia in memoria imprimuntur profundius et melius retinentur’.²⁷ Omdat het geheugen voornamelijk datgene

²¹ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 17 - 28); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 22 - 34).

²² Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 29 - 32); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 35 - 39).

²³ Dit is een compleet andere insteek dan in de klassieke geheugenleer van het *Ad Herennium*, waar de toeschouwer rond kan lopen in en tussen zijn *loca*. Yates 1990, *op.cit.* (noot 10), pp. 12 - 14.

²⁴ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 36 - 37); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 44 - 46).

²⁵ Carruthers 2008, *op. cit.* (noot 7), p. 164 - 167.

²⁶ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 38 - 40); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 47 - 49).

²⁷ ‘because such things are impressed in memory more deeply and are better retained.’ Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 50).

behoudt wat buitengewoon en verwonderlijk is, moeten de *ymagines* extremen zijn – ware het van lelijkheid of schoonheid, geluk of verdriet, waardigheid of bespottelijkheid; bloederige, lelijke figuren, monsters, of figuren die fel en abnormaal gekleurd zijn. Het gehele beeld moet ook beweging uitbeelden, omdat dit beter te onthouden is dan kalmte of rust.²⁸

Bradwardine beschrijft hoe de rangorde van de *ymagines* in de eerste *locus* is. De beelden moeten tegen de achtergrond van de *locus* geplaatst worden in een actief tafereel, waarin hun relatieve posities fungeren als stimulans voor de rangorde van het de onthouden stof waarmee ze geassocieerd worden.²⁹ Bradwardine stelt dat het geschikt is drie, vijf of zeven *ymagines* in een plaats te hebben, maar meer dan zeven raadt hij af, ‘ne illarum superflua multitudo suam distinctionem perturbet’.³⁰ Ook waarschuwt hij de lezer dat hij de *ymagines* niet te snel moet maken en er veel aandacht aan moet besteden, want dan gaat het onthouden veel makkelijker.³¹

De kunst van herinnering kan volgens Bradwardine op twee manieren bewerkstelligd worden. Ten eerste op de makkelijke manier, door het onthouden van materie, dat wil zeggen *memoria rerum* en ten tweede op de moeilijke manier, door het onthouden van materie door woorden, dat wil zeggen *memoria verborum*. Deze tweeledige kunst van herinneren is nodig om een goed geoefend geheugen te realiseren.³² Zodoende maakt Bradwardine hier een onderscheid tussen het herinneren van dingen, dat bereikt kan worden door *ymagines rerum*, en het herinneren van woorden, wat bereikt kan worden door *ymagines verborum*. Hoewel Bradwardine dit onderscheid wel maakt, is het niet duidelijk wat hij precies bedoelt met het verschil tussen de twee.

²⁸ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 41 - 47); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 51 - 58).

²⁹ De eerste *ymago* moet in het midden van de *locus* geplaatst worden met het torso als centraal punt. Bradwardine raadt aan dat er voor de *ymago* een rechter- en linkerhand wordt gevormd; hiermee kan de eerste *ymago* contact zoeken met de tweede – het liefst op een gewelddadige manier. Op deze manier kan ook de derde *ymago* geplaatst worden naast de tweede, de vierde naast de derde, de vijfde naast de vierde, enzovoorts. Het is belangrijk dat de *ymagines* met elkaar een bedrijvige scène vormen. Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 48 - 56); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 59 - 67).

³⁰ ‘lest a superfluous multitude of them should blur their distinctiveness.’ Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 75 - 76).

³¹ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 64 - 68); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 76 - 81).

³² Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 68 - 70); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 82 - 84).

De definitie en het verschil tussen *memoria rerum* en *memoria verborum* is een complex onderwerp. In de beschrijvingen van geheugenleer wordt het onderscheid tussen de twee vaak niet nader gedefinieerd. De uitleg in het *Ad Herennium* is wellicht het meest duidelijk over deze kwestie. Het herinneren van dingen of zaken, *memoria rerum*, wordt omschreven als het ordenen van het geheugen door samengestelde taferelen van *ymagines* die geassocieerd worden met verschillende trefwoorden en onderwerpen van de te onthouden stof, te plaatsen in *loca*. Het onthouden van woorden, *memoria verborum*, betreft ook het maken van *ymagines*, maar ditmaal behelst het het stapsgewijs weergeven van de lettergrepen van de woorden van de te onthouden stof. Dit wil zeggen dat de *ymagines rerum* gezien kunnen worden als beelden van een ‘idee’, de essentie, van de materie. De *ymagines verborum* onderscheiden zich door concrete beelden van de geschreven tekst te zijn.³³ Het onderscheid dat in het *Ad Herennium* wordt besproken is zeer waarschijnlijk ook het onderscheid waar Bradwardine in zijn traktaat op doelt. Bradwardine bespreekt vervolgens de twee verschillende *ymagines*. Hij haalt als eerste de *ymagines rerum* aan en geeft aanbevelingen wat betreft het vormen van deze beelden.

1.2.1 BRADWARDINE OVER DE SAMENSTELLING EN HET GEBRUIK VAN YMAGINES RERUM

Zoals eerder genoemd hebben de *ymagines rerum* te maken met de herinnering van dingen of zaken. Dit wil zeggen dat het gaat om het ‘idee’ of de essentie van het ding, waar op gedoeld wordt. Bradwardine stelt dat de zaken die herinnerd moeten worden in twee groepen ingedeeld kunnen worden, namelijk zintuiglijk en abstract. Binnen de zintuiglijke groep zijn sommige zaken visueel en sommige niet.³⁴ Visuele zaken van extreme grootte, dat wil zeggen te groot of te klein – zoals de wereld, een leger, een stad, een gierstzaadje, een jota of de kleinste van wormen – moeten in *ymagines* van gemiddelde grootte gemaakt worden. Bradwardine raadt aan handschriftdecoratie als voorbeeld te nemen voor het opstellen van deze *ymagines rerum*.³⁵ Hier maakt Bradwardine een overstap van de theorie van de leer van het geheugen naar een zeer praktische toepassing.

³³ In dit paper zal deze definitie van *ymagines rerum* en *ymagines verborum* aangehouden worden. Het zal echter duidelijk worden dat dit een lastige kwestie is. Carruthers behandelt het interessante, doch zeer gecompliceerde onderwerp tot in detail, waarbij zij ingaat op klassieke en middeleeuwse geheugenleer. Carruthers 2008·*op. cit.* (noot 7), pp. 110 - 116.

³⁴ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 70 - 73); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 84 - 87).

³⁵ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 97 - 100); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 116 - 120).

Voor de zaken die zintuiglijk zijn maar niet visueel raadt Bradwardine zeer concrete *ymagines* aan. Zoetigheid kan bijvoorbeeld onthouden worden door een *ymago* van iemand die met plezier honing of suiker eet; bittere smaak door een *ymago* van iemand die walgelijk overgeeft. Geheel abstracte zaken zoals God of engelen kunnen weergegeven worden door een afbeelding te plaatsen zoals de schilders die maken of ‘in ecclesiis solet pingi’.³⁶ Bradwardine stelt ook dat het mogelijk is dit soort zaken te onthouden door een *ymago* te maken dat een tegenstelling is, erop lijkt of overeenkomstig is op een andere manier.³⁷ Uit deze voorbeelden blijkt dat de geheugentechniek die Bradwardine aanprijst zeer op associatie gericht is.

Bradwardine geeft van een zeer levendig en bijzonder voorbeeld van *ymagines rerum*. Hij gebruikt de twaalf tekens van de dierenriem om zijn voorwaarden voor *ymagines* te illustreren. De twaalf *ymagines rerum* worden in twee mentale *loca* geplaatst, beginnende bij de ram en ernaast de stier. Hiervoor zijn de tweelingen te zien, die geboren worden uit een vrouw of de stier, en waarvan een van de twee speelt met een krab, enzovoorts. Op deze manier plaatst Bradwardine de gehele dierenriem in een interactief tafereel. Erg opvallend is de nadruk op geweld en seksualiteit die naar voren komt in de interactie tussen de *ymagines*.³⁸ Bradwardine beschrijft de *ymagines* ook als zeer fel gekleurd, met rood, goud en wit, en elke kleur heeft een voortreffelijke tint en intensiteit.³⁹ Dit alles wordt besloten met de nuchtere opmerking: ‘Quo facto, potest memorator ordine quo voluerit res illas directe scilicet vel retrograde recitare.’⁴⁰ Wanneer Bradwardine het onderwerp van *ymagines rerum* heeft afgehandeld, gaat hij verder over de *ymagines verborum*.

³⁶ ‘as it is usually painted in churches’. Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 232).

³⁷ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 100 - 107); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 120 - 128).

³⁸ De ram schopt de stier in zijn grote, opgezwollen testikels, waar veel bloed uit stroomt. De baarmoeder van de vrouw die de tweelingen baart is opgereten tot aan haar borst. De vreselijke leeuw, met opengesperde bek, valt de maagd aan die aan de andere kant is gestoken door de schorpioen. De tweelingen worden beschreven als beeldschoon, maar een van de twee wordt pijnlijk geknepen door de krab. De steenbok wordt beschoten door de boogschutter en bloedt hevig uit zijn wonden. Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 74 - 94); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 88 - 112).

³⁹ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 74 - 96); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 88 - 115).

⁴⁰ ‘Having done so, the person remembering is able to recite these things in whatever order he may want, forward or backward.’ Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 114 - 115).

1.2.2. BRADWARDINE OVER DE SAMENSTELLING EN HET GEBRUIK VAN *YMAGINES VERBORUM*

De *ymagines verborum* die Thomas Bradwardine in zijn traktaat bespreekt betreffen de herinnering van woorden. Bradwardine maakt ook hier een onderscheid tussen verschillende *ymagines verborum*; namelijk *sillabarum* – van de lettergrepen – en *dictionis* – van de zinnen.⁴¹ Allereerst bespreekt hij een techniek om woorden via lettergrepen in het geheugen te behouden. Het is belangrijk dat eerst alle mogelijke lettergrepen worden opgeschreven en hier moeten dezelfde hoeveelheid *ymagines* bij bedacht worden. Deze *ymagines* moeten gemaakt worden uit de benaming van de taal die het dichtst bij de lezer ligt – dit mag Latijn zijn, maar ook zijn eigen taal of enige andere taal die de lezer goed beheerst.⁴² Bradwardine raadt aan om meerdere talen te gebruiken als het mogelijk is; het is eenvoudiger om één taal te gebruiken, maar meerdere talen geven meer opties.⁴³ Het is lastiger om vanuit meerdere talen te denken, maar ‘*certe istius negotii longe contractior et utilior est doctrina*’.⁴⁴

Elke lettergreep bestaat ten minste uit een klinker en een medeklinker. Ook aan de letters kunnen *ymagines* gekoppeld worden. Voor de ‘A’ zou je dus een naakte Adam kunnen bedenken, enzovoorts.⁴⁵ Voor lettergrepen moet dezelfde techniek toegepast worden. Bradwardine geeft het voorbeeld van de ‘ab’-lettergreep; hier zou je een abt bij kunnen bedenken. Voor de tegengestelde ‘ba’-lettergreep kan een nieuwe *ymago* worden bedacht – Bradwardine stelt een boogschutter, *balisterius*, voor – of kan het *ymago* van de abt simpelweg op zijn kop worden gezet.⁴⁶ Hiermee wordt het beeld onmiddellijk ook een bizar beeld, waardoor het makkelijker te onthouden is. Voor een lettergreep met drie letters, zoals ‘bal’, kan men dezelfde techniek toepassen. Als men voor de letter ‘L’ bijvoorbeeld een elleboog in gedachten heeft, vanwege de associatie met de

⁴¹ De vertaling van ‘*dictionis*’ is letterlijk ‘van het spreken’. Hiermee doelt Bradwardine op het onthouden van gehele zinnen, wat voor het kennen van de retorica een belangrijke eigenschap is.

⁴² Bradwardine stelt dat het onmogelijk is een specifiek model te geven voor deze techniek, omdat ieders taal, taalgebruik en associatie verschillend is. Ieder moet zijn eigen manier van herinneren voor zichzelf bepalen en behoort hier consistent in te blijven. Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 114 - 118); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 137 - 141).

⁴³ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 122 - 124); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 146 - 148).

⁴⁴ ‘the principle behind this task of remembering syllables is extremely economical and very useful.’ Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 140 - 149).

⁴⁵ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 126 - 131); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 150 - 156).

⁴⁶ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 132 - 137); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 157 - 164).

eerste lettergreep – zowel in het Engels als in het Nederlands – kan men de abt op zijn kop voor zich zien met zijn elleboog zijdelings bij zijn mond. Zo kan dit toegepast worden op allerlei lettergrepen.⁴⁷ De methode die Bradwardine presenteert voor de *ymagines* van lettergrepen geven een zeer gekunstelde, bijna mathematische, weergave van woorden in beelden. Het is een techniek die een rebusachtige aaneenschakeling van *ymagines* oplevert.

De methode voor het maken van *ymagines* voor woorden bouwt voort op de voorgaande methode voor lettergrepen, want alle woorden hebben lettergrepen in een bepaalde volgorde. Een kortere en handigere methode is echter het maken van een *ymago* per woord. Bradwardine raadt aan een *ymago* te plaatsen dat overeenkomt met het te onthouden woord. Dit mag het letterlijke beeld van dit woord zijn, maar het mag er ook met associaties gespeeld worden. Het is ook mogelijk dat een compleet woord onthouden kan worden door een *ymago* van slechts de eerste lettergreep of juist een *ymago* van compleet het tegenovergestelde. Deze methode voor het onthouden van woorden zorgt echter vaak voor vergissing, want het behelst het verenigen van *memoria rerum* met *memoria verborum*.⁴⁸

Bradwardine verruimt zijn methode voor *ymagines verborum* door zich vervolgens in te laten over het onthouden van zinnen. Deze techniek is bedoeld voor het onthouden van oraal gepresenteerde stof, maar is ook zeker nuttig voor geschreven teksten.⁴⁹ Bradwardine geeft een voorbeeldzin waar hij zijn methode mee uitlegt: ‘Benedictus Dominus qui per regem anglie Berwicum fortissimum et totam Scotiam subiugavit’.⁵⁰ Het eerste deel van deze zin kan onthouden worden door in de eerste *locus* sint Benedictus (Benedictus) te plaatsen, met ernaast sint Dominicus (Dominus); Benedictus danst met een witte koe (qui) die een patrijs (per) vastheeft. In de tweede *locus* is een koning (regem) te zien, die in zijn ene hand een aal (Anglie) vastheeft en in zijn andere een beer (Berwicum). Ernaast staat Samson (fortissimum) die de beer

⁴⁷ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 141 - 153); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 170 - 184).

⁴⁸ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r.154 - 165); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 185 - 200).

⁴⁹ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 187 - 188); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 227 - 229).

⁵⁰ ‘Blessed be the Lord who by means of the English kind subjugated most mighty Berwick and all Scotland.’ Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 204 - 205).

Bradwardine kiest hier voor een contemporaine gebeurtenis als voorbeeldzin. Dit is overduidelijk een verwijzing naar de Engelse overwinning op de Schotten in de tweede slag van Berwick in juli 1333. In eerdere behandelingen van geheugenleer werd gewoonlijk gekozen voor een voorbeeldzin uit de klassieke literatuur. Bradwardines eigenzinnige geest schijnt hierin alleszins door.

aanvalt. De rest van de zin komt in een derde *locus* te staan, waar iemand die Thomas (totam) heet een Schot (Scotiam) bedwingt met zijn hand. De Schot houdt een enorme juk (subjugavit) vast.⁵¹ De woord- en associatiespelletjes zijn in Bradwardines voorbeeld in overvloed te vinden. De meest opvallende is het woordgrapje dat hij gebruikt om aan het woord ‘qui’ een beeld te koppelen; een koe wordt in het dialect van Noord-Engeland aangeduid met ‘ki’.⁵² Bij het woord ‘Berwicum’ refereert hij eveneens naar de Middel-Engelse taal; ‘bear’ is de eerste lettergreep van de naam en attendeert de onthouder derhalve op het hele woord. Ook associeert hij het Latijnse woord voor patrijs – ‘perdix’ – met het afzonderlijke woord ‘per’. Hetzelfde bewerkstelligd Bradwardine met de aal – ‘anguilla’ – voor ‘Anglie’ en een juk – ‘jugum’ – voor ‘subjugavit’.⁵³

De *ymagines* die Bradwardine schept voor het stimuleren van een geoefend geheugen kunnen zeer gewelddadig en bloederig zijn, maar ze zijn ook grappig, bizar, mooi en felgekleurd. Hij laat erg de keus aan zijn lezer om een eigen stimulans voor het eigen geheugen te creëren. Het enige wat Bradwardine niet lijkt te dulden is saaiheid, eentonigheid, stilte of wat dan ook aan de aandacht ontschiet. Het is alsof hij mentale rebussen maakt voor het geheugen waarmee hij de menselijke associatiedrang bespeelt. Taal en afbeeldingen zijn hierbij zeer belangrijk en hij gebruikt dan ook meerdere bronnen en aanknopingspunten om dit te laten zien. Voor Bradwardine hadden deze grappige en bizarre spelingen een belangrijk academisch nut, namelijk het vergaren en ondersteunen van een geoefend geheugen.

In zijn traktaat over de leer van het geheugen beschrijft Bradwardine mentale processen. Het praktisch uitvoeren van een dergelijke geheugenleer is ongetwijfeld gebeurd. De theorie is echter nooit gelijk aan een praktische uitvoering en Bradwardine legt erg de nadruk op eigen invulling van zijn theoretisch kader. Is het wellicht ook mogelijk dat een dergelijk traktaat met voorschriften voor geheugenleer gebruikt is voor een toepassing buiten het mentale – dat wil

⁵¹ Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 167 - 187); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 203 - 227).

⁵² ‘Cy’ of ‘ci’ is eigenlijk het meervoud van ‘cu’ en betekend ‘koeien’ in het Middel-Engels. Bradwardine geeft echter zelf aan dat het woordgrapje gebaseerd is op het dialect. University of Michigan, Middle English Dictionary <<http://quod.lib.umich.edu/cgi/m/mec/med-idx?type=id&id=MED9951>> (13 - 06 - 2013); Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 174 - 176); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 211 - 212).

⁵³ Bradwardine beëindigt zijn traktaat met een korte uitleg over hoe nummers te onthouden zijn. Ook hierbij gebruikt hij *ymagines*. Voor het nummer ‘een’ is een eenhoorn een goed beeld, voor ‘twee’ bijvoorbeeld Mozes met twee hoorns, enzovoorts. Bradwardine, *De memoria artificiali acquirenda* (Appendix A, r. 189 - 198); Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 230 - 240).

zeggen, de beoefening van de leer van het geheugen in een materiële uitvoering? Bradwardine raadt aan om naar de miniaturen en margedecoratie van handschriften te kijken voor het vormen van *ymagines*. Kan het zijn dat niet alleen Bradwardine door handschriftmakers werd geïnspireerd, maar dat er een wisselwerking is geweest? Om deze vragen te kunnen beantwoorden is het nodig kort te bespreken hoe het boek gezien kan worden als metafoor voor het geheugen.

1.3 HET BOEK ALS METAFООOR VOOR HET GEHEUGEN

De boekenmetafoor heeft een lange traditie die in de oudheid zijn oorsprong vindt. Plato is een van de eerste die het geheugen beschrijft als een wastafeltje, dat zo nodig beschreven en gewist kan worden. Dit zinnebeeld houdt stand bij filosofen als Cicero, Aristoteles en wordt beschreven in het invloedrijke *Rhetorica Ad Herennium*: ‘Item qui mnemonica didicerunt possunt quod audierunt in locis conlocare et ex his memoriter pronuntiare. Nam loci cerae aut chartae simillimi sunt, imagines litteris, dispositio et conlocatio imaginum scripturae, pronuntiatio lectioni.’⁵⁴ De metafoor heeft een grote invloed op het denken over geheugen in de middeleeuwen. Martianus Capella schrijft in de vijfde eeuw dat hetgeen wat in het geheugen behouden moet worden, geschreven wordt alsof in was of op blad.⁵⁵ Tijdens de bijeenkomsten over de heiligverklaring van Thomas van Aquino had Thomas van Celano onder andere het volgende te zeggen over zijn tijdgenoot:⁵⁶ ‘His memory was extremely rich and retentive: ... it was as if knowledge were ever increasing in his soul as page is added to page in the writing of a book. ... his thought had become so clear that it seemed to show him inwardly, as in a book, the words he needed.’⁵⁷ In de gedocumenteerde getuigenis wordt het boek als zinnebeeld voor het uitzonderlijke geheugen van Aquino meerdere malen genoemd. De beschrijving geeft niet alleen een beeld van de geleerde, maar ook een idee van de status van het boek in de middeleeuwen. Het boek bevat de ervaring van tientallen generaties en het is een betrouwbare houvast en ondersteuning voor het geheugen. De opbouw, vormgeving en ordening van het boek zijn essentieel voor het in het geheugen

⁵⁴ ‘Those who have learned mnemonics can set in backgrounds what they have heard, and from these backgrounds deliver it by memory. For the backgrounds are very much like wax tablets or papyrus, the images like the letters, the arrangement and disposition of images like the script, and the delivery is like the reading.’ Caplan, Harry (vert.), [*Cicero*] *Rhetorica ad Herennium*, London 1989⁶ (1954), pp. 208 - 209.

⁵⁵ Carruthers 2008, *op. cit.* (noot 7), pp. 32 - 33.

⁵⁶ Celano was een bekende van Reginald, gezelschapsbroeder van Aquino.

⁵⁷ Bernardo Gui, ‘The Life of St. Thomas Aquinas’, in: Kenelm Foster (vert.), *The life of st. Thomas Aquinas: biographical documents*, London 1959, pp. 37, 51.

behouden van de inhoud. Zo is er een symbolische correlatie tussen de twee; het geheugen kan gezien worden als boek, maar het boek kan ook gezien worden als geheugen.⁵⁸

Thomas Bradwardine was hier ongetwijfeld van op de hoogte. Zijn traktaat beschrijft een geheugenleer die overduidelijk gebaseerd is op de klassieke architecturale leer die in het *Ad Herennium* is overgeleverd. Desalniettemin vergelijkt Bradwardine het geheugen met een blad; volgens hem zijn de *loca* als de bladen waarop geschreven wordt en de *ymagines* als de letters die men schrijft. De ordening en opbouw van het geheugen die Bradwardine bespreekt heeft een onomwonden architecturale grondtoon. De *loca* die Bradwardine beschrijft hebben weinig te maken met het boek als metafoor voor het geheugen. Wellicht was het boek lastig in te passen in een architecturale leer van de ordening van het geheugen – de beschreven *loca* zijn allemaal concrete plaatsen, terwijl een bladzijde of folium als *locus* veel minder concreet en architecturaal zou zijn. Nochtans geeft Bradwardine de optie het geheugen te zien als boek door de boekenmetafoor terloops te noemen.

⁵⁸ Douwe Draaisma, *De metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen*, Groningen 1995, pp. 40 - 48.

2. HET LUTTRELLPSALTER

‘D(omi)n(u)s Galfridus louterell me fieri fecit’, verklaard een colofon op folium 202 verso van MS. 42130 in de British Library, ook wel het Luttrellpsalter genoemd.⁵⁹ Het psalter heeft dan ook haar benaming te danken aan haar opdrachtgever, sir Geoffrey Luttrell III (1276 - 1345). Op afbeelding 1 is een prachtig miniatuur uit het psalter te zien, die de heer in vol ornaat weergeeft. De familie Luttrell kon zichzelf tot de nieuwe adel van de veertiende eeuw rekenen; de titel was nog geen drie generaties oud. Geoffrey Luttrell I was omstreeks 1200 in de hoogste sociale laag getrouwd, wat leidde tot een erfenis aan zijn kleinkinderen van zijn adellijke titel, welvaart en landgoederen. Geoffrey Luttrell III erfde de hofstede en de landgoederen van Irnham toen zijn vader, Geoffrey II, in 1297 overleed. De jonge Geoffrey verleende zijn hulp in dertien militaire campagnes tussen 1297 en 1322, waaronder de eerste Schotse onafhankelijkheidsoorlog. Vanwege het verlenen van deze militaire diensten, maar ook de parlementaire diensten van zijn vader, de handel in ontroerend goed en een voordelig huwelijk, genoot de familie een hoge status. Omstreeks 1300 trouwde Geoffrey Luttrell met Agnes Sutton, de dochter van sir Richard Sutton. Zij hadden ten minste vier zonen en twee dochters – Robert, Andrew, Geoffrey, Robert de Tweede, Elizabeth en Isabella. Sir Geoffrey was tijdens zijn leven veel bezig met het bevorderen van zijn familiebanden en -fortuin. Van politieke spelletjes was hij niet vies. Zo was hij onder andere nauw betrokken bij de afzetting van koning Eduard II in 1327. Toen Eduard III aan de macht kwam, werd het verbond tussen de Luttrell-familie en het koninklijk hof weer hervat – het bondgenootschap was begonnen met koning Eduard I en Geoffrey I.⁶⁰

Het Luttrellpsalter is een wonderbaarlijk handschrift. Het bestaat uit zesentwintig katernen van ieder twaalf folia – met uitzondering van katern zeventien, dat twee folia minder telt. Het laatste folium van het handschrift mist. Elk folium meet ongeveer 360 bij 245 millimeter. Zoals de naam van het handschrift verraad, bevat het de psalmen en lofzangen in Latijn, voorafgegaan door een kalender en gevolgd door een litanie en officie voor de doden met muzieknotatie. Het schrift, dat door één kopiist gedaan lijkt te zijn, is een grote en rechte liturgische *littera textualis*. De grootte van het schrift is te verklaren doordat het waarschijnlijk

⁵⁹ ‘Sir Geoffrey Luttrell caused me to be made.’ Michelle P. Brown, *The world of the Luttrell Psalter*, London 2006, p. 12.

⁶⁰ Brown 2006, *op. cit.* (noot 59), pp. 12 - 19.

Zoals te lezen in de inleiding van hoofdstuk 1 had Thomas Bradwardine ook een belangrijke connectie met de koning. Hij zou vaak op het hof aanwezig geweest zijn, waar de Luttrellfamilie zich ook regelmatig begaf.

gebruikt is om van een afstand te kunnen lezen. Het is mogelijk dat het handschrift benut is geweest in een kerk, of wellicht voor onderwijs – de psalmen waren een zeer belangrijk deel van de religieuze beleving en werden dikwijls gememoriseerd. De tekst is gestructureerd door een rangorde van verschillende initialen. Vele van de initialen zijn zeer rijkelijk gedecoreerd. Er zijn ook uitgebreid geornamenteerde lijnvullers die de tekst sieren, waarvan velen menselijke, dierlijke of monsterlijke figuren zijn.⁶¹ Hetgeen waarmee het handschrift haar bekendheid heeft vergaard zijn echter haar bijzondere miniaturen en margedecoratie. Op meer dan tweehonderd van haar folia zijn deze gotische verluchtingen te vinden. Er zijn vele tientallen afbeeldingen van religieuze en Bijbelse aard, maar ook figuren en vignetten van het dagelijks leven en pure fantasiewezens. Buitengewoon mooie en excentrieke schepsels en figuren kleuren het handschrift. Ten minste zes kunstenaars hebben aan het handschrift gewerkt.⁶²

De datering van het Luttrellpsalter is een heikele kwestie. Eric Millar, die het handschrift voor het eerst volledig beschrijft, poneert de datering 1335 - 40; vòòr de dood van Agnes Sutton, maar zo laat mogelijk. De illustratie is volgens hem namelijk een typisch voorbeeld van de achteruitgang van de oost-Angliaanse stijl.⁶³ De datering van Lucy Freeman Sandler, tussen 1325 - 35, in haar overzicht van insulaire gotische handschriften, is gebaseerd op stilistische vergelijkingen met vroeg veertiende-eeuwse Engelse handschriften.⁶⁴ Janet Blackhouse schrijft in 1989 een boekje over de Luttrells en hun psalter, waarin zij op heraldische gronden stelt dat het

⁶¹ Voor een uitgebreide beschrijving van het handschrift zie: Eric Millar, *The Luttrell Psalter: two plates in colour and one hundred and eighty-three in monochrome form the additional manuscript 42130 in the British Museum*, 1932 London, 9 - 19.

⁶² De eerste en voornaamste kunstenaar, hand A, heeft het middengedeelte van het handschrift geïllustreerd, waarbij hij de overhand heeft gehad in het figuratieve werk. Hand B, zijn medekunstenaar, vervaardigde hierbij het neutralere werk. Dit is het gedeelte van het boek met de meeste vignetten van dagelijks leven, maar ook de meest fantastische wezens. In de eerste helft van het handschrift zijn de seculiere afbeeldingen vervaardigd door hand C, terwijl de religieuze taferelen door hand D zijn gemaakt. Hand A heeft zich bemoeid met de illustraties van hand D. De laatste twee kunstenaars, hand E en F, staan buiten de andere vier; zij hebben de margedecoratie in het handschrift op een latere datum voltooid. Hand E heeft dit helaas op een wat snelle en weinig vernuftige manier gedaan. Uiteindelijk is hand F ingeschakeld om een laatste folium te versieren. In haar eindtoestand is het Luttrellpsalter het werk van zes verschillende verluchters die in twee, misschien zelfs drie, verschillende stadia hebben gewerkt. Lucy Freeman Sandler, *Gothic manuscripts, 1285 – 1385, vol II*, London 1986, pp. 118 - 121; Brown 2006, *op. cit.* (noot 59), pp. 60 - 67.

⁶³ Millar 1932, *op. cit.* (noot 61), p. 8.

⁶⁴ Sandler 1986, *op. cit.* (noot 62), pp. 120 - 121.

handschrift tussen 1320 - 1340 is vervaardigd.⁶⁵ In Michael Camilles monografie, waarin hij uitgebreid de relatie tussen het psalter en zijn decoraties, de Luttrellfamilie en de historische context bespreekt, onderbouwt hij dat het handschrift is gemaakt voor de gelegenheid van het meerderjarig worden van Andrew Luttrell in 1334 – na het sterven van Robert was Andrew Geoffreys oudste zoon en erfgenaam.⁶⁶ De meest recente publicatie over het Luttrellpsalter, door Michelle Brown, behandelt kort allerlei belangrijke zaken met betrekking tot het handschrift en geeft een duidelijk overzicht. Volgens Brown is het Luttrellpsalter ergens in de jaren dertig van de veertiende eeuw aangeschaft. Ze stelt voor dat het is laten vervaardigen voor een feestelijkheid, wellicht voor de verjaring van Andrew in 1334. Het handschrift is tijdens het leven van Geoffrey Luttrell onafgemaakt gebleven – misschien was er geen geld meer over voor een duur handschrift als dit psalter. Het boek was waarschijnlijk voltooid rond de jaren zestig van de veertiende eeuw.⁶⁷ Voor dit paper zal de meest recente datering van de vervaardiging van het handschrift gehandhaafd worden.

2.1 *LOCA* IN HET LUTTRELLPSALTER

Wat onmiddellijk opvalt aan de margedecoratie van het Luttrellpsalter zijn de uitgebreide tafereelen in de bas de page. Er zijn veel uitzonderlijke scènes waar het dagelijks leven wordt afgebeeld. Het huishouden en de landbouw van Geoffrey Luttrell speelde een centrale rol, sociaal en economisch, in het leven op zijn landgoed. Het is vrijwel uniek dat dit dagelijks leven ook in het psalter is weergegeven. Er zijn veel afbeeldingen die het leven van zowel binnen als buiten de hofstede vertegenwoordigen. Een van de meest gevierde reeks illustraties toont het bewerken van het land van Irnham.⁶⁸ De reeks start met het ploegen van het land, zoals te zien in afbeelding 2, en gaat door op de verso-zijde met zaaien, te zien in afbeelding 3. Hierna wordt het land geëgd op afbeelding 4 en op afbeelding 5 zijn een man en een vrouw kluiten aan het breken met een grote hamer. Op afbeelding 6 zijn twee mensen te zien die het onkruid wieden tussen de groene jonge plantjes, terwijl afbeelding 7 de oogst al toont. De oogst wordt op afbeelding 8 bij elkaar gehaald op een leeg veld en op afbeelding 9 zien we een wagen die de oogst wegbrengt. Naast

⁶⁵ Janet Backhouse, *The Luttrell Psalter*, London 1989, pp. 5 -15.

⁶⁶ Camille 1998, *op.cit.* (noot 3), pp. 69 - 105.

⁶⁷ Brown 2006, *op. cit.* (noot 59), p. 22.

⁶⁸ Janet Backhouse, *Medieval rural life in the Luttrell Psalter*, London 2000, pp. 18 - 22.

deze reeks zijn er nog een aantal weergaven van landbouwactiviteiten rondom het landgoed Irnham, zoals de watermolen die te zien is op afbeelding 10.

Deze prachtige margedecoratie geeft een goed en uniek beeld van het landelijk leven in de veertiende eeuw. Dit is echter niet het enige manier waarop deze afbeeldingen te interpreteren zijn. Kijkend vanuit het perspectief van de geheugenleer die Thomas Bradwardine bespreekt, zouden deze afbeeldingen van plaatsen mogelijkwijs als *loca* opgevat kunnen worden, dat wil zeggen dat ze de lezer attenderen en helpen herinneren van de mentale *loca*. Ze corresponderen grotendeels met de eisen die Bradwardine stelt aan de *loca*. Deze afbeeldingen van plaatsen zijn middelmatig in grootte, rechthoekig in vorm, goed belicht en een goede hoeveelheid. De rangorde is duidelijk aan te wijzen; de afbeeldingen doorlopen de getijden van landbewerking. De plekken die weergegeven zijn, zijn zeer waarschijnlijk echte plaatsen geweest, die goed bekend waren bij de Luttrellfamilie. Bovendien is het perspectief onveranderlijk in alle afbeeldingen, met de gevolgen van dien. Tevens komen de verbeeldingen van landbouw erg overeen met een voorbeeld dat Bradwardine geeft betreffende het maken van *loca*: “*Sit vero locus primus quasi terra inanis et vacua (afb. 5); secundus quasi viridarium (afb. 6); tertius quasi habens fenum dispersum vel fruges velud in tempore messis (afb. 7); quartus quasi habens stipulam post fruges collectas (afb. 8); quintus quasi terra nigra, stipula totaliter combusta.*”⁶⁹

Is het mogelijk dat de beelden in het Luttrellpsalter een fysieke weergave zijn van de mentale *loca* die Bradwardine beschrijft? Hoogstwaarschijnlijk niet. De gelijkenis tussen het voorbeeld van Bradwardine en de margedecoratie in het psalter is slechts toeval. In beide gevallen – literair en iconografisch – is het geen ongewoon motief om op terug te vallen.⁷⁰ Bovendien is voor het laatste voorbeeld dat Bradwardine stelt geen letterlijke weergave in het Luttrellpsalter te vinden. Slechts de eerste vier voorbeelden corresponderen met enkele afbeeldingen. De weergaven van landbouwbewerking in het psalter missen daarmee ook twee cruciale voorwaarden die Bradwardine stelt: het zijn er te veel en ze zijn druk met mensen. Hoewel de eerste eis variabel is, is de tweede cruciaal. Het lijkt een onhandige manier om de mentale *loca* op deze wijze af te beelden ter ondersteuning van het geheugen.

⁶⁹ “And so the first place might be like land unused and empty; the second like a green garden; the third like land having hay strewn [over it] or produce as at harvest time; the fourth as having stubble after the harvest has been gathered; the fifth like black ground after the stubble has been completely burned.” Carruthers (vert.), *On acquiring a trained memory* (Appendix B, r. 23 - 26).

⁷⁰ Afbeeldingen met agrarische werkzaamheden zijn gewoonlijk te vinden als vertegenwoordiging van de werken van de maanden in kalenders. Backhouse 2000, *op.cit.* (noot 68), pp. 18 - 22.

De folia van het handschrift zouden echter wel als een fysieke vorm van de *loca* die Bradwardine bespreekt gezien kunnen worden. Bradwardine maakt de vergelijking tussen het boek en het geheugen. Hierbij zegt hij dat de *loca* als de bladen in een boek zijn, waarop geschreven wordt, en de *ymagines* de letters. De eeuwenoude metafoor zou op een letterlijke manier geïnterpreteerd kunnen worden. De folia van het boek zijn de *loca*, waar de te onthouden stof – in dit geval de psalmen – in het midden is geplaatst. De margedecoratie zou ter ondersteuning van het geheugen kunnen zijn, zoals de mentale *ymagines* die Bradwardine beschrijft.

2.2 *Y*MAGINES IN HET LUTTRELLPSALTER

De margedecoratie in het Luttrellpsalter is zeer uitvoerig en beperkt zich niet tot de initialen of de bas de page. Het handschrift is bezaaid met bizarre, prachtige, afschrikwekkende taferelen, figuren en wezens. Op bijna ieder folium zijn er wel figuren, taferelen of monsters te vinden. De grote grotesken, die vaak zijn opgebouwd uit een hybride van een menselijke en kleurrijke dierlijke figuren, zijn gevlochten door de decoratieve flora-achtige ranken in de marge. Hoewel de absurde, grote grotesken de meeste aandacht trekken, zijn er ook vele kleinere tafereeltjes en figuren. Deze taferelen variëren van illustraties met religieuze thema's, zoals heiligen of scènes uit het leven van Christus, tot profane afbeeldingen zoals liefdespaartjes of vechtscènes. Ook dieren en hun activiteiten zijn goed vertegenwoordigd in de marges van het psalter. Deze decoratie en motieven sieren het grootste gedeelte van het Luttrellpsalter.⁷¹

De grilligheid die in de margedecoratie van het Luttrellpsalter te vinden is, acht Bradwardine als een van de belangrijkste kwaliteiten die iedere *ymago* moet bezitten. De absurditeiten en extremen die Bradwardine in zijn traktaat noemt als algemene voorwaarden voor *ymagines* zijn duidelijk te zien op afbeeldingen 11 en 12. Dit zijn slechts voorbeelden uit honderden dergelijke afbeeldingen. De tegenstellingen in het buitengewone worden gemengd afgebeeld, zoals te zien op afbeelding 13. Het contrast tussen de lelijkheid van het onderlijf en de schoonheid van het bovenlijf levert een sterk visueel effect op. Deze grotesken zijn stuk voor stuk fel en contrasterend gekleurd, zoals in afbeelding 14 goed naar voren komt. Sommige afbeeldingen geven figuren met een abnormale kleur weer, zoals in afbeelding 15 een blauwe ridder gestoken wordt door een lans. Door een beperking van plek in de marge zijn de illustraties vanzelfsprekend van middelmatige grootte zoals Bradwardine suggereert voor *ymagines*. De

⁷¹ Brown 2006, *op. cit.* (noot 59), pp. 80 - 85.

beweging en activiteit van de beelden is onmiskenbaar. Ook is er een zekere interactie tussen de margedecoratie, zoals te zien op afbeelding 17, waar een geestelijke grotesk met tonsuur wordt gepikt door een vogelachtige. De afbeeldingen vormen een bedrijvig tafereel in de marges van het handschrift. Van de rangorde die Bradwardine beschrijft is echter geen sprake. Het is zeer waarschijnlijk dat dit niet is toegepast door de beperkingen van ruimte die de marge met zich meebrengt. Als men de afbeeldingen in de marge van het Luttrellpsalter wil zien als de *ymagines* die besproken worden in het geheugentraktaat van Bradwardine, is het cruciaal in ogenschouw te nemen dat hij nadrukkelijk stelt dat een overdaad aan beelden onpraktisch is. Bradwardine legt uit dat dit problematisch is vanwege de beperkingen van het geheugen en een vervaging van het opvallende karakter van de *ymagines*. Het Luttrellpsalter wemelt echter van dit soort afbeeldingen. Een pagina is nog te overzien, zoals afbeelding 16, maar het hele boek staat er vol van. Dit lijkt erg onhandig voor het gebruik de afbeeldingen als *ymagines*.

Het onderscheid tussen *ymagines rerum* en *ymagines verborum* dat in hoofdstuk 1.2 is aangegeven zal ook bij de bespreking van het Luttrellpsalter aangehouden worden. In de praktijk brengt dit onderscheid echter nog moeilijkheden met zich mee; bij bepaalde afbeeldingen is een classificatie zeer lastig op te leggen – dit geeft Bradwardine ook aan in zijn traktaat. Er is daarom gekozen om de afbeeldingen die zich in het vage tussengebied tussen *ymagines rerum* en *ymagines verborum* bevinden in een aparte klasse te bespreken. Dit wil zeggen dat er drie categorieën *ymagines* aan bod zullen komen; de *ymagines rerum*, de *ymagines verborum* en een mengvorm van de twee. In de komende paragrafen zal veel verwezen worden naar het artikel van Lucy Freeman Sandler over het Luttrellpsalter.⁷² Haar onderzoek naar tekst-beeldrelatie in het psalter is zeer belangrijk en geeft goede voorbeelden. Van deze voorbeelden is in dit paper dan ook gretig gebruik gemaakt ter ondersteuning van dit betoog.

2.2.1 YMAGINES RERUM IN HET LUTTRELLPSALTER

De *ymagines rerum* zijn beelden die gemaakt worden van trefwoorden of associaties met de te onthouden stof. Deze beelden geven het ‘idee’, de essentie, van een ding weer. In het handschrift staan de miniaturen en margedecoratie vlak naast de te onthouden stof. In de praktijk is het niet zozeer nodig dat de beelden een directe associatie met de tekst hebben, omdat deze associatie gemaakt wordt doordat zij naast de tekst weergegeven zijn. Zo zou bijvoorbeeld een afbeelding van een felgekleurd monster naast een bepaalde psalm zijn geplaatst, waar hij tekstueel gezien

⁷² Sandler 1996, *op. cit.* (noot 2), pp. 89 - 99. Sandler geeft ook voorbeelden die mijns inziens niet voldoende onderbouwt zijn. Er is dan ook een onderscheid gemaakt en de minder goede voorbeelden zijn uiteraard weggelaten in dit paper.

niets mee te maken heeft, maar wel een stimulans is voor het begin van de psalm in het herinneringsproces. Af en toe is er een connectie met de tekst – terwijl er geen sprake is van een *ymago verborum* – toegepast in de margedecoratie van het psalter. Een handeling wordt bij een trefwoord uit de tekst geplaatst, zoals bij psalm 33:20 ‘Anima nostra sustinet Dominum quoniam adiutor et protector noster est.’⁷³ Op afbeelding 18 is een man te zien die wegvlocht van een monsterlijk wezen en wijst op het woord ‘protector’. Hij lijkt met dit gebaar om hulp te vragen en dit geeft een indirecte connectie tussen de decoratie en de tekst.⁷⁴

Voor de *ymagines rerum* geeft Bradwardine ook bepaalde voorwaarden. Zo moeten dingen van extreme grootte volgens hem middelmatig groot worden gemaakt. Bradwardine verwijst bij dit voorbeeld zelfs naar de wijze waarop handschriftverluchters te werk gaan. Op afbeelding 19 is erg goed te zien hoe dit is toegepast; de waterjuffer is vergroot tot de grootte van de man. Ook op afbeelding 20 zien we een dergelijke uitvoering, maar dan van groot naar klein. De stad is tot een middelmatige grootte geslonken, zoals Bradwardine als voorbeeld geeft in zijn traktaat. De grootte heeft zeer waarschijnlijk een praktische verklaring. Het kleine insect zou niet op relatief ware grootte afgebeeld kunnen worden, noch de stad. Bovendien geeft het op deze wijze een interessant visueel effect. Geheel abstracte zaken vallen volgens Bradwardine ook onder de *ymagines rerum*, en ook hier geeft hij aan een voorbeeld te nemen aan de schilders. Zo zou een beeld van de goddelijkheid van Christus goed te onthouden zijn als een *ymago* zoals op afbeelding 21.

De nadruk die Bradwardine legt op geweld en seksualiteit is essentieel voor het creëren van goede *ymagines rerum*. Seksualiteit en agressiviteit spelen een grote rol in de afbeeldingen van grotesken in het Luttrellpsalter. Op afbeelding 22 wordt een verschrikte man door een scrotumachtig wezen aangevallen. Afbeelding 23 laat een figuur zien waarvan de geslachtsdelen ingeruild zijn voor een tweede gezicht. In de margedecoratie van het psalter wordt er vaak impliciet verwezen naar seksuele activiteiten. Op afbeelding 24 is een vrouw te zien die haar benen opent voor een eekhoorn – een symbool voor het mannelijk geslacht.⁷⁵

⁷³ ‘Vol vertrouwen zien wij uit naar de Heer. Hij is ons schild, hij is onze helper.’

⁷⁴ Sandler 1996, *op.cit.* (noot 2), pp. 89 - 90.

⁷⁵ In zijn monografie over het Luttrellpsalter gaat Michael Camille hier uitgebreid op in. Het symbool haalt hij uit de Franse fabel ‘De L’escuirel’. ‘So he put is hand beneath his clothes/He begins to handle his prick/So that he made it hard. “Tell me... what are you holding?” and he says to her “Lady, it is a squirrel do you want it?” – “Yes it is my wish/That I might hold it in my hands now.”’ Camille 1998, *op.cit.* (noot 3), pp. 297 - 305.

De voorwaarden die Bradwardine stelt voor zijn *ymagines rerum* komen overeen met een aantal afbeeldingen in het Luttrellpsalter. Wanneer het folium gezien wordt als *locus*, is de decoratie in de marge perfect als de *ymagines* die Bradwardine bespreekt. Of de afbeeldingen werkelijk praktisch benut zijn geweest voor het stimuleren van het geheugen is lastig te zeggen. Het is voornamelijk de kwantiteit van de afbeeldingen en de indirecte associatie met de tekst die de hulp voor memoriseren wellicht moeilijk heeft gemaakt.

2.2.2 *YIMAGINES VERBORUM* IN HET LUTTRELLPSALTER

De *ymagines verborum* hebben betrekking op het maken van concrete beelden van woorden, dat wil zeggen het stapsgewijs gewijs weergeven van letters, lettergrepen en woorden. De afbeeldingen zijn letterlijke weergaven van de tekst. Bradwardine maakt een onderscheid tussen beelden van lettergrepen en beelden van woorden en zinnen, alwaar deze laatste een tussenvorm van *ymagines rerum* en *ymagines verborum* zijn. In de trant van het Bradwardines traktaat zullen eerst de beelden van lettergrepen uitgelicht worden. In de materiële toepassing van deze theorie gaat het om rebusachtige voorstellingen die één woord of lettergreep buiten zijn originele betekenis in de tekst uitlichten. Het gaat om een associatiegericht proces, waar taal- en woordspelletjes een grote rol in spelen. Vanwege de associatiedrang van het geheugen kunnen deze afbeeldingen helpen het geheugen te stimuleren en ondersteunen.

In het Luttrellpsalter zijn meerdere van dit soort spelingen op woorden in de tekst te onderscheiden. Het gaat hier voornamelijk om afbeeldingen waarbij de tekst als beginpunt is genomen, maar waar vervolgens een woord of lettergreep nagenoeg helemaal uit de context is getrokken. Zo is op afbeelding 25 een speling gemaakt op de associatie met het woord ‘cor’ uit psalm 105:3 ‘Laetetur cor quaerentium Dominum.’⁷⁶ Van ‘cor’ is het nog maar een kleine stap naar het Middelfranse ‘corne’ of het Latijnse ‘cornu’, wat beiden hoorn betekend.⁷⁷ Op de

⁷⁶ ‘Wees blij [van hart], u die de heer zoekt.’

⁷⁷ Naast de Middelenlengelse volkstaal, kreeg de elite les in Latijn en Middelfrans. Deze talen waren ongetwijfeld bekend bij de Luttrellfamilie, al dan niet in de kerk of in het onderwijs.

Atilf Dictionnaire du Moyen Français,

<http://atilf.atilf.fr/scripts/dmfX.exe?LEM=corne1;ISIS=isis_dmf2012.txt;OUVRIR_MENU=2;s=s0b2a2ad8;LANGUE=FR;AFFICHAGE=0;MENU=menu_dmf;;XMODE=STELLA;FERMER::;> (20 - 06 - 2013>;

Perseus Online Latin Dictionary,

<<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/resolveform?type=exact&lookup=cornu&lang=la>> (20 - 06 - 2013).

afbeelding is duidelijk te zien hoe het woordspelletje in beeld is gebracht.⁷⁸ Op afbeelding 26 is hetzelfde woord op andere wijze geïnterpreteerd. Hier worden de ‘cornua’ gezien als hoorns op het hoofd.⁷⁹ Deze afbeelding zorgt meteen ook voor een associatie met Mozes – die in de iconografie met hoorns wordt afgebeeld – in de context van psalm 81:11 ‘Ego enim sum Dominus Deus tuus qui eduxi te de terra Aegypti.’⁸⁰ Zulke afbeeldingen neigen richting het rebusachtige als slechts lettergrepen gebruikt worden voor het maken van een afbeelding. Op afbeelding 27 zijn twee mannen te zien die hun voet tegen elkaar duwen. Dit is een toespeling op het woord ‘passer’ in de psalmttekst 84:4 ‘Etenim passer invenit sibi domum.’⁸¹ De afbeelding richt zich op de lettergreep ‘pas’, wat voet betekend in het Middelfrans, of ‘pes’, wat stap of voet is in het Latijn.⁸² Afbeelding 28 toont een spelletje met het woord ‘inconspectu’ in de psalm ‘vota mea reddam inconspectu timencium eum.’⁸³ De boogschutter steekt zijn pijl in het woord, waar ‘spec’ als referentie naar ‘spiculum’ kan dienen, wat pijlpunt betekend.⁸⁴ Een dergelijke rebusachtige manier van denken is exact wat Bradwardine beschrijft in zijn traktaat. Het gebruik van taal – Bradwardine spreekt zelfs van het belang van meerdere talen – en het associatiegericht denken is duidelijk terug te vinden in de margedecoratie van het psalter. Het zou heel goed kunnen dat deze afbeeldingen zijn gebruikt om het herinneringsproces te stimuleren.

2.2.3 TUSSENVORM VAN *YIMAGINES RERUM* EN *YIMAGINES VERBORUM* IN HET LUTTRELLPSALTER

Het maken van beelden van woorden of zinnen omvat een tussenvorm van *ymagines rerum* en *ymagines verborum*. Dat wil zeggen dat wanneer woorden of zinnen letterlijk worden afgebeeld, het

⁷⁸ Sandler 1996, *op.cit.* (noot 2), p. 91.

⁷⁹ Sandler 1996, *op.cit.* (noot 2), p. 95.

⁸⁰ ‘Ikzelf, de Heer, Ik ben uw God. Ik heb u weggeleid uit Egypte.’

⁸¹ ‘Zelfs een vogeltje vindt zijn onderdak.’

⁸² Atilf Dictionnaire du Moyen Français,

http://atilf.atilf.fr/scripts/dmfX.exe?LEM=pas2;ISIS=isis_dmf2012.txt;OUVRIR_MENU=2;s=s0b0b24d8;LANGUE=FR;AFFICHAGE=0;MENU=menu_dmf;;XMODE=STELLa;FERMER;; (20 - 06 - 2013>;

Perseus Online Latin Dictionary,

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/resolveform?type=exact&lookup=pes&lang=la> (20 - 06 - 2013).

⁸³ ‘Te midden van de godvrezenden volbreng in mijn geloften.’

⁸⁴ Sandler 1996, *op.cit.* (noot 2), p. 92; Perseus Online Latin Dictionary,

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/resolveform?type=exact&lookup=spiculum&lang=la> (20 - 06 - 2013).

gaat om de essentie van het ding dat het woord aanduidt. Het zijn echter niet pure *ymagines rerum* omdat er een duidelijke tekst-beeldrelatie is. Noch zijn het pure *ymagines verborum* omdat de originele betekenis van het woord of de zin bij het maken van de afbeeldingen in stand is gebleven. Dit maakt het lastig zulke afbeeldingen te classificeren bij een van de groepen *ymagines*.

Ten eerste zijn er afbeeldingen die gemaakt zijn als beeld van één woord uit de tekst. Afbeelding 29 toont een afbeelding waarbij het woord ‘manus’ uit psalm 106:41 ‘Et tradidit eos in manus gentium’ is toegeëigend en geherinterpreteerd.⁸⁵ In de marge is een grotesk te zien die handen in plaats van voeten heeft. Het woord is uit de context van de tekst genomen maar toont wel degelijk de essentie van ding, namelijk de handen.⁸⁶

De meest veelvoorkomende vorm van deze tussenvorm in handschriftdecoratie – niet slechts in het Luttrellpsalter – is de gehistorieerde initiaal. Vaak geven dergelijke initialen een belangrijke scène uit de tekst weer. In het Luttrellpsalter echter beelden de initialen vrij letterlijk de eerste zin van de psalm af. Dit is een handige geheugensteun – als een belangrijke zin bovengehaald is, komt de rest vanzelf. Afbeelding 30 toont de initiaal van psalm 27:1 ‘Dominus illuminatio mea.’⁸⁷ De Christusfiguur in de initiaal wijst naar zijn oog, alsof dat letterlijk geopend is voor het licht van God. In de marges van het psalter zijn er ook vele letterlijke weergaven van psalmteksten te vinden. Op afbeelding 31 is bijvoorbeeld een zin uit psalm 94:4, ‘Vidua et advena interfecerunt et pupillos occiderunt’, uitgebeeld als een man, de vreemdeling, een vrouw, de weduwe, en naakte kinderen, de wezen, die worden vermoord.⁸⁸ Op deze manier is ook de afbeelding in de marge op afbeelding 32 te verklaren. Er is een naakte biddende man boven een hellemul te zien. Hiernaast is psalm 88:4 – 5 ‘Quia repleta est malis anima mea et via mea in inferno adpropinquavit/Aestimatus sum cum descendentibus in lacum factus sum sicut homo sine adiutorio.’⁸⁹ Naast dezelfde psalm is een lichaam in een kist te zien. Ook afbeelding 33 laat een dergelijk voorbeeld zien. Naast psalm 87:4, ‘Ecce alienigenae et tyrus et populus ethiopicus: hii fuerunt illi’, zijn in de marge drie mannen afgebeeld die de vreemde volkeren uit de tekst voorstellen.⁹⁰

⁸⁵ ‘Daarom leverde Hij hen aan de [handen van de] vreemden uit.’

⁸⁶ Sandler 1996, *op.cit.* (noot 2), p. 95.

⁸⁷ ‘De heer is mijn licht.’

⁸⁸ ‘Weduwen en vreemdelingen brengen zij om, wezen moorden zij uit.’

⁸⁹ ‘want ik ben ziek van ellende, ik ben het dodenrijk nabij./Ik geld als iemand die in het graf ligt, een man die zijn kracht heeft verloren.’

⁹⁰ Sandler 1996, *op.cit.* (noot 2), pp. 88 - 89.

Een bijzondere overeenkomst tussen de margedecoratie in het Luttrellpsalter en Bradwardines traktaat zal ook onder deze tussenvorm geschaard moeten worden. Niet slechts psalmteksten werden letterlijk weergegeven in het psalter, maar ook historische gebeurtenissen kregen hun plaats. Zo is op afbeelding 34 een beer die aangevallen wordt door honden te zien. Deze beer kan gezien worden als een verbeelding van de noord-Engelse stad Berwick-upon-Tweed die heroverd wordt door de Engelsen op de Schotten in 1333.⁹¹ Deze historische gebeurtenis is ook door Bradwardine in zijn traktaat aangehaald als voorbeeld voor het maken van *ymagines* van een zin. Hierbij stelt hij dat Berwick-upon-Tweed (Berwicum) het beste als beer afgebeeld kan worden, exact zoals in het Luttrellpsalter is gedaan. Het beeld van de beer wordt geassocieerd met de naam van de stad en stimuleert daarmee het begin van een herinneringsproces. Eén afbeelding is genoeg om een gehele zin of tekst op te halen uit het geheugen.

⁹¹ Camille 1998, *op.cit.* (noot 3), pp. 67 - 69.

CONCLUSIE

De miniaturen en margedecoratie in het Luttrellpsalter maken het handschrift een fascinerend en spannend studieobject. Menig mediëvist heeft getracht een duiding voor de afbeeldingen aan te dragen. Het blijft echter zeer lastig vast te stellen waarom de marges van dit psalter op deze wijze zijn gedecoreerd. In dit paper is dan ook niet geprobeerd volledige opheldering te bieden, maar een potentiële aanvullende theorie aan te rijken.

Het Luttrellpsalter heeft als inhoud overwegend de lofzangen en psalmen, die een zeer belangrijk onderdeel waren van het dagelijks religieus leven en gememoriseerd werden. Het grote schrift in het psalter indiceert dat het handschrift niet voor privégebruik was. Zeer waarschijnlijk was het psalter voor algemeen gebruik, bijvoorbeeld in de kerk of voor onderwijs ter ondersteuning van het oplezen van de psalmen. In beide gevallen zou geheugenleer een nuttige toevoeging bij het gebruik van het boek zijn.

Geheugenleer en herinneringstechniek waren verstrengeld met de middeleeuwse intellectuele cultuur en hadden grote invloed op de associatieve manier van denken. Thomas Bradwardine schreef in de veertiende eeuw een traktaat met richtlijnen voor het construeren van een geoefend geheugen. Hierin behandelt hij uitgebreid de twee zaken die absoluut nodig zijn voor een goed geheugen, namelijk de *loca* en de *ymagines*. Hetgeen wat Bradwardine in zijn traktaat beschrijft zijn mentale processen. Een praktische uitvoering is echter nooit gelijk aan de theorie en hij laat erg de vrijheid in de interpretatie van zijn adviezen. Het boek – in dit geval het Luttrellpsalter – zou niet alleen gezien kunnen worden als metafoor voor het geheugen maar wellicht zelfs als een materiële uitvoering van de aanbevelingen voor de geheugenleer die Bradwardine ten opzichte van de mentale uitvoering doet. In de speelruimte die Bradwardine geeft kan de individuele toepassing van zijn technieken ook verbogen zijn tot een algemene geheugenleer. Gezien het publieke karakter van het psalter moesten eventuele geheugensteuntjes voor eenieder begrijpelijk blijven.

Bradwardine bespreekt allereerst de *loca*, locaties, waar het geoefend geheugen mee opgebouwd en geordend dient te worden. De *loca* die hij beschrijft zijn niet letterlijk weergegeven in de marges van het psalter – zoals mogelijk de afbeeldingen in de bas de page van landbouwbewerking. Logischer is het als de folia van het boek gezien worden als de mentale *loca* die Bradwardine beschrijft. Bradwardine noemt terloops dat het geoefende geheugen gezien kan worden als een boek, waar de *loca* als de bladen zijn en de letters als de *ymagines*. Bij het vervaardigen van het Luttrellpsalter zou de metafoor letterlijk uitgevoerd kunnen zijn. De te onthouden stof, namelijk de tekst, staat centraal in de materiële *loca*. De afbeeldingen in de marge zouden dan ter ondersteuning en stimulering van het geheugen zijn.

De mentale beelden, *ymagines rerum* en *ymagines verborum*, die Bradwardine bespreekt zijn beelden die in de *loca* van het geheugen worden geplaatst als verbeeldingen van herinneringen en stimulans van het herinneringsproces. Bradwardine stelt dat er een voorbeeld genomen kan worden aan handschriftverluchters als het gaat om het vervaardigen van de beelden. De voorwaarden voor *ymagines* die hij geeft komen zeer overeen met de margedecoratie van het Luttrellpsalter; hij eist extremen, bizariteiten, contrasten, felle kleuren, gewelddadigheid en seksualiteit. De fysieke *ymagines rerum* zouden geplaatst zijn in de marges van de folia alwaar zij de aangrenzende tekst uitlichten en als ondersteuning van het geheugen dienen. Desalniettemin door de kwantiteit van de afbeeldingen in het Luttrellpsalter en door de indirecte associatie met de tekst van de *ymagines rerum* lijkt het onpraktisch dat zij werkelijk zijn gebruikt als hulp voor memoriseren.

De afbeeldingen in het Luttrellpsalter die daarentegen corresponderen met de *ymagines verborum* – en de daarop aansluitende mengvorm tussen *ymagines rerum* en *ymagines verborum* – hebben een directe associatie met de aangrenzende tekst. Dit wil zeggen dat er niet via een willekeurig aangrenzende *ymago rerum* naar de tekst verwezen wordt, maar via een zorgvuldig samengestelde *ymago verborum* die een lettergreep, woord of zin uit de tekst uitlicht. Deze associatiegerichte en rebusachtige manier van denken komt exact overeen met de beschrijving van Bradwardine in zijn traktaat. De verbeelding van een woord is al genoeg om een zin uit het geheugen op te halen, wat op zijn beurt weer een stimulans is voor een gehele tekst. De afbeeldingen zouden een praktische manier kunnen zijn om de herinnering te stimuleren en ondersteunen. Door deze duiding van de margedecoratie zijn de afbeeldingen wellicht ondergeschikt aan de tekst, maar dit is niet problematisch.

Om uiteindelijk terug te komen op de aanleiding van dit onderzoek, de uitspraken van Lucy Freeman Sandler en Michael Camille over het verband tussen de margedecoratie in het Luttrellpsalter en het traktaat van Bradwardine, kan gesteld worden dat zij wellicht te haastig waren in hun oordeel. De toepassing in de praktijk komt bijna nooit overeen met de theorie. Bovendien benadrukt Bradwardine een eigen invulling van zijn advies over het vergaren van een geoefend geheugen. Hoewel Bradwardines theorie en het psalter niet volledig congrueren, zijn er wel degelijk overeenstemmende voorbeelden aan te reiken. Concluderend kan gesteld worden dat een zekere invloed van de middeleeuwse geheugenleer op het vervaardigen van de margedecoratie van het Luttrellpsalter zeker niet uitgesloten mag worden.

LITERATUURLIJST

Backhouse, Janet, *Medieval rural life in the Luttrell psalter*, London 2000.

Backhouse, Janet, *The Luttrell Psalter*, London 1989.

Brown, Michelle P., *The world of the Luttrell Psalter*, London 2006.

Camille, Michael, *Mirror in parchment: the Luttrell Psalter and the making of medieval England*, London 1998.

Camille, Michael, *Image on the edge: the margins of medieval art*, London 1992.

Camille, Michael, 'Labouring for the Lord: the ploughman and the social order in the Luttrell psalter', *Art History* 10 (1987), pp. 423 - 454.

Caplan, Harry (vert.), *[Cicero] Rhetorica ad Herennium*, London 1989⁶ (1954).

Carruthers, Mary (vert.), 'Thomas Bradwardine, On Acquiring a Trained Memory', in: Carruthers, Mary & Ziolkowski, Jan M. (ed.), *The Medieval Craft of Memory. An Anthology of Texts and Pictures*, Philadelphia 2002, pp. 205 - 214.

Carruthers, Mary (ed.), 'Thomas Bradwardine; 'De memoria artificiali adquirenda'', *Journal of Medieval Latin* 2 (1992), pp. 25 - 43.

Carruthers, Mary, *The Book of Memory. A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge 2008² (1990).

Coleman, Janet, *Ancient and Medieval Memories. Studies in the reconstruction of the past*, Cambridge 1992.

Draaisma, Douwe, *De metaforenmachine. Een geschiedenis van het geheugen*, Groningen 1995.

Dolnikowski, Wilks Edith, *Thomas Bradwardine. A view of time and a vision of eternity in fourteenth century thought*, New York 1995.

Gui, Bernardo, 'The Life of St. Thomas Aquinas', in: Foster, Kenelm (vert.), *The life of st. Thomas Aquinas: biographical documents*, London 1959, pp. 37, 50 - 51, 107.

Kemp, Wolfgang, 'Visual Narratives, Memory and the Medieval *Esprit du System*', in: Kuchler, Susanne & Melion, Walter (ed.), *Images of Memory. On rembering and Representation*, London 1991, pp. 87 - 108.

Millar, Eric, *The Luttrell Psalter: two plates in colour and one hundred and eighty-three in monochrome from the additional manuscript 42130 in the British Museum*, 1932 London.

Rowland, Beryl, 'Bishop Bradwardine on the Artificial Memory', *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 41 (1978), pp. 307 - 312.

Sandler, Lucy Freeman, *Gothic manuscripts, 1285 – 1385, vol. II*, London 1986.

Sandler, Lucy Freeman, 'The Word in the Text and the Image in the Margin. The Case of the Luttrell Psalter', *The Journal of Walters Art Gallery* 54 (1996), pp. 87 - 99.

Sandler, Lucy Freeman, 'The Images of Words in English Gothic Psalters', in: Cassidy, Brendan & Wright, Rosemary Muir (ed.), *Studies in the illustration of the psalter*, Stamford 2000, pp. 67 - 86.

Yates, Frances A. (Jacob Groot vert.), *De Gebeugenkunst*, Amsterdam 1990.

Perseus Online Latin Dictionary, <<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>> (20 - 06 - 2013)

Atilf Dictionnaire du Moyen Français, <<http://www.atilf.fr/dmf/>> (20 - 06 - 2013)

University of Michigan, Middle English Dictionary <<http://quod.lib.umich.edu/m/med/>> (15 - 06 - 2013)

Afbeeldingen ontleend aan: Brown, Michelle P. (com.), *The Luttrell Psalter: a facsimile*, London 2006.

APPENDIX A: THOMAS BRADWARDINE, *DE MEMORIA ARTIFICIALI ADQUIRENDA*.

Mary Carruthers (ed.), "Thomas Bradwardine; 'De memoria artificiali adquirenda'", *Journal of Medieval Latin* 2 (1992), pp. 25 – 43.

1 Ad artificialem memoriam duo necessaria requiruntur, scilicet loca certa, ymagines quoque rerum.
2 Loca autem sunt quasi tabule quibus inscribimus, ymagines quasi littere eis inscripte. Loca autem
3 sunt perpetua atque fixa; ymagines vero nunc pinguntur ut littere, nunc delentur. Loca autem
4 ymaginibus sunt priora; ideo de eis primitus est dicendum. Circa loca igitur sex notentur, scilicet
5 quantitas, figura, qualitas, numerus, ordo, et distantia intercepta. Sit autem quantitas mediocris,
6 quantum scilicet visiva virtus distincte uno intuitu comprehendit, ut parvum herbarium, vel area
7 camerule. Memoria vero maxime causatur a sensu, maxime quoque a visu, quare in memoria
8 accidit sicut in visu accidere consuevit.

9 Figura vero sit sicut quadranguli oblongi. Circa qualitem quattuor sunt scienda. Scilicet quod
10 loca non ponantur nimis obscura, quia tunc non faciliter nec prompte a memora capientur, nec
11 multum splendida, quia tunc impedirent apprehensionem ymaginum inscriptarum. Secundo
12 sciendum est quod loca non debent poni in loco frequento, ut est ecclesia, forum, et cetera, quia
13 ymagines rerum frequentantium illa loca que memorie frequenter occurrent alias rerum ymagines
14 impedirent. Sed ponantur in regione derelicta ab hominibus et deserta. Tertio sciendum est quod
15 magis expedit quod loca sint vera quam tantum ymaginata vel ficta; tunc vera potest illa
16 frequenter inspicere, et sic habitum illorum per frequentiam intendere et firmare. Per loca tamen
17 ex fictione propria fabricanda potest quis operari si velit. Quarto est utile quod ponantur
18 dissimilia, quod et cum numero locorum posit simile ostendi. Sit vero locus primus quasi terra
19 inanis et vacua; secundus quasi viridarium; tertius quasi habens fenum dispersum vel fruges velud
20 in tempore messis; quartus quasi habens stipulam post fruges collectas; quintus quasi terra nigra,
21 stipula totaliter combusta. Deinde pone tibi alia quinque loca elevatiora, si velis, ut lectum
22 magnum et altum, deinde archam, tunc mensam, tunc sepulcrum, tunc altare. Deinde si velis
23 magis ascendere per alia quinque loca, pone primo tectum domus de ligno, secundo de stramine,
24 tertio de lapidibus, quarto de tegula rubea, et quinto de plumbo. Deinde si velis quasi alios
25 quinque fundos solarii: primum quasi terreum, secundum quasi viridi lapide pavatum, tertium
26 tegulis pavatum, quartum stratum herbis vel stramine, et quintum paratum tapetis vel pannis. Hec
27 autem quaterc quinque loco omnium memoratorum sufficiunt, ymmo decem istorum vel forsitan
28 pauciora, nisi homo voluerit facere mirabilia inaudita.

29 Ordinem vero valet quod habeant continuum et directum, ut memoria posit de facili omnes
30 locis inscriptas ymagines directe vel retrograde faciliter invenire. Circa locorum distantiam duo
31 sunt notanda, scilicet, quantitas et qualitas. Sit autem quantitas mediocris que loca competenter
32 distinguat. Qualitas autem distantie sit nulla, sed vacuum et inane.

33 Ex parte autem memoratoris, quantum loca concernit, tria utiliter requiruntur, scilicet,
34 clarus habitus et infixus in memoriade hiis locis qui fit per frequente millorum inspectionem, vel

35 saltem cogitet de illis. Secundo quod sciat prompte sine calculatione quotus quilibet sit locorum.
36 Tertio quando debet per aliquem locorum aliquid operari, fingat se positum in distantia optima et
37 sic inspiciat illum locum.

38 Hec sufficiant nobis de locis; nunc ad ymages transeamus, ubi quattuor consideranda
39 occurrunt, scilicet quantitas, qualitas, ordo, et numerus. Sit autem quantitas mediocris, ut est
40 dictum superius de locis. Qualitas vero sit mirabilis et intensa, quia talia in memoria imprimuntur
41 profundius et melius retinentur. Talia autem ut plurimum non sunt media sed extrema, ut summe
42 pulchrum vel turpe, delectabile vel triste, venerandum vel aliquod ridiculum deridendum, res
43 multum digna vel vilis, aut vulneratum in vulnere multum patente notabili rivo sanguinis
44 defluente vel aliter deturpatum, vestis extranea et omnis mirabilis apparatus, color quoque
45 multum lucidus et intensus ut intense rubeus et sintillans, et omnis color visum vehementer
46 immutans. Habeat quoque omnis ymago aliquam aliam qualitatem ut motionem, ut sic melius
47 quam per quietem vel otium memorie commendantur.

48 Pro ordine ymaginum est taliter operandum. Primo, rei de qua memorari volueris constitue
49 tibi ymaginem tantam et talem ut dictum est, quam ponas in principio primi loci. Constitueque si
50 possis ymagini dextram et sinistram; ymaginem que secundam ad dextram prime pone, ita quod
51 ymago prime dextra ymaginem secundam teneat, trahat, percutiat vel circa ipsam aliquid
52 huiusmodi operetur, vel secunda econtra se habeat primam, ita quod operatio sit quasi quedam
53 colligatio ordinis inter illas. Et hic inter omnes ymages in eodem convenienter additas
54 observetur. Ponesque si possis tertiam quasi equitantem circa secundam vel circa ipsam aliquid
55 aliud facientem, tertieque quartam adiunge, si poles, et sinistre parti ymaginis trade quintam, et
56 quinte sextam, si possis. Si vero noli tot ymages in uno loco congerere, pone primam ymaginem
57 ut est dictum, secundam vero ad eius dextram et tertiam ad sinistram, et transiens ad secundum
58 locum in ipso et in quocumque sequentium quot libuerit ymages collocabis. Hec autem
59 diligenter advertas quod corpus cuiuscumque ymaginis est prius in ordine qualibet sui parte.
60 Manus vero vel pes propinquior loci principio cum suis annexis prior est parte remotiori et rebus
61 illius.

62 Pro numero ymaginum est notandum quod in uno loco possunt congrue statui tres
63 ymages, quinque, vel septem, sed non multo plures, ne illarum superflua multitudo suam
64 distinctionem perturbet. Memoratori autem circa ymages duo valent. Primum ne nimis cursore
65 fabricet sibi ymages, sed per aliquantulum temporis quamlibet sui partem imprimat profunde et
66 stabiliter cogitando. Secundum est quod non solum ipsam ymaginem, sed et eius ordinem ad
67 precedentem proximam et sequentem similiter diligenter memorie recommendet, ut quo voluerit
68 eundo vel redeundo possit de singulis faciliter memorari. Sed contingit dupliciter memorari: uno

69 modo facili, scilicet de ipsis rebus tantum, alio modo difficili, scilicet de nominibus earundem.
70 Oportet habere artem duplicem memorandi, et primo memoria rerum tractabitur. Res inquam
71 memoranda sunt duplices, quedam sensibiles et quedam insensibiles; sensibilibus quedam visibiles
72 et quedam non. Visibilibus quedam sunt nimis magne, quedam nimis parve, et alie mediocres;
73 primo ergo de mediocribus est dicendum.

74 Ponatur enim quod aliquis duodecim signa celestia debeat memorari, scilicet arietem,
75 taurum, etcetera. Constituat ergo sibi iuxta principium primi loci arietem candidissimum
76 stantemet erectum super posterioris eius pedes cum cornibus si voluerit deauratis. Taurum
77 quoque rubissimum ponat ad dextram arietis cum pedibus posterioribus percutientem arietem;
78 aries vero stans erectus dextro pede percutiat taurum super testiculos eius magnos et ultra
79 modum inflatos ad effusionem sanguinis copiosam. Et per testiculos memorabitur quod sit
80 taurus, non bos castratus nec vacca. Similiter taurum anteponatur mulier quasi laborans in partu,
81 et in utero eius quasi rupto a pectore fingantur duo gemelli pulcherimi exeuntes, et cum cancro
82 horribili et intense rubro ludentes, qui unius parvulorum captam manum detineat, et sic ipsum ad
83 fletum et ad signatalia compellat, reliquo parvulo admirante et nihilominus cancrum pueriliter
84 contrectante. Vel ponantur ibi duo gemelli non de muliere sed de tauro mirabili modo nasci, ut
85 rerum paucitas observetur. Ex parte sinistra arietis ponatur horribilis qui aperto ore erectisque
86 pedibus virginem pulchre omatam vestes eius lacerando invadat. Aries sinistro pede leoni in
87 capite vulnus infigat. Virgo vero in dextra manu libram teneat, cui canonicum argenteum
88 appendiculo de serico rubeo, appensa vero aurea fabricetur. In sinistra vero eius ponatur scorpio
89 mirabiliter pungens eam, ita ut totum brachium infletur, quem nitatur quasi in libra predicta
90 librare. In secundi vero loci principio, ponatur Sagittarius in congruo apparatu, tenens archum
91 extensum mirabilem, in quo mirabilior sit sagitta; nitaturque sagittare caprum stantem interius
92 prope in eodem loco erectum, hirsutum mirabiliter et villosum, mirabile cornu habentem et
93 barbam auream et prolixam. Teneatque in dextro pede vas aquarium et notabile, in sinistro vera
94 pisses mirabilis quibus superfundat aquam clarissimam de aquario supradicto. Etsi de pluribus
95 debeat memorari, ymagines illorum in locis sequentibus simili modo ponat. Quo facto, potest
96 memorator ordine quo voluerit res illas directe scilicet vel retrograde recitare.

97 Si ergo de rebus extreme magnitudinis volueris memorari in magno vel in parvo, cuiusmodi
98 sunt mundus, exercitus, civitas, milium, iotha, aut vermiculus minimus, fingat illarum ymagines
99 medias, vel tales quales a pictoribus depinguntur, vel per aliquam rem eis contrariam similem vel
100 aliquammodo attinentem memoriam talium comparabit. Si autem de rebus sensibilibus invisibilibus
101 memorari volueris, ut de dulci, pone aliquem cibantem se aliqua re dulci, ut zucario, melle, lacte,
102 vel aliquid huiusmodi hilariter de gustantem. Pro amaro vero pone aliquem cibantem se aliqua re

103 amara et statim turpiter ipsam evomentem. Pro fetido pone aliquam rem fetentem in conspectus
104 alicuius qui una manu nares quasi pro fetore concludat, altera vero istam rem contemptibiliter
105 ostendat. Pro re vero omnino insensibili cuiusmodi sunt Deus, angelus, vacuum infinitum, et
106 talia, pone ymaginem ut faciunt depingentes, vel per aliam rem ei contrariam, similem, vel aliter
107 pertinentem eius memoriam procurabis.

108 Dicto de rerum memoria, iam memoria verborum exigit tempus suum, pro qua ista
109 conclusio declaratur de memoria sillabarum propositarum, sillabam memorie artificialiter
110 commendare. Pro qualibet sillaba habeat memorator ymaginem sibi promptam semper in habitu
111 remanentem, qua cum voluerit libere potest uti, et hoc faciat isto modo. Consideretet scribat sibi
112 totum istum numerum possibilem sillabarum, consideretque tot res bene visibiles sibi notas
113 quarum nomina in latino vel vulgari proprio, aut in alio ydiomate facilius sibi noto illis sillabis
114 inchoetur vel contineatur omnino, quod est utilius. Et quia apud diversas linguas, ymmo apud
115 diversos in eadem lingua, diversarum rerum diversa sunt nomina crebrius usitata que memorie
116 occurrunt facilius, non possibile bene dare particularem doctrinam omnibus hominibus
117 generalem. Sed istam doctrinam quilibet secundum memorie sue modum sibi studeat comparare
118 et comparatam prudentius inviolabiliter conservare.

119 Cum igitur de sillaba aliqua memorari voluerit, rem aliquam cuius nomen per illam sillabam
120 incipiat vel totaliter contineatur in certo loco reponat, ut superius docebatur, per quam statim
121 apprehendet nomen illius cuius primam sillabam sibi sumat, et similiter de qualibet sillaba
122 operetur. Qui igitur istum laborem abbreviare voluerit faciat hoc tantum in uno ydiomate sibi
123 noto cuius prompta memoria sibi videbitur plus valere, nam in uno ydiomate qualicumque
124 pauciores sunt sillabe quam omnes que utiliter possunt esse. Sed certe istius negotii longe
125 contractior et utilior est doctrina.

126 Ecce omnis sillaba est vocalis vel ex vocali et consonante resultans. Pro quinque vocalibus
127 constitue tibi quinque ymagines isto modo: pro 'A' constitue tibi aurum, azinum, vel Adam nuda
128 verenda sua foliis tegentem, vel aliquam rem talem cuius nomen per 'A' inchoat, vel taliter
129 comprehendas in ydiomate tibi facilius occurrente. Pro 'E' pone Evam nudam pudenda cum
130 viridibus foliis abscondentem, vel aliquid huiusmodi ut prius dictum est. Et pro reliquis vocalibus
131 reliquas tibi ymagines similiter fabricabis.

132 Pro sillabis igitur compositis minimis, scilicet ex una vocali et consonante unica constitutis
133 consimiliter operare. Nam pro 'ab' sillaba, constitue tibi unum notum abbatem cum debito
134 apparatu; pro 'ba' unum balistarium cum zona et ceteris que incumbunt. Et de ceteris sillabis
135 talibus idem age. Si autem brevius volueris operari, signetur tibi abbas erectus 'ab,' eversus 'ba';
136 balistarius vero erectus 'ba,' eversus vero 'ab.' Ideoque tantum unam ymaginem pro ambabus

137 sillabis secundum varium situm panas.

138 De sillabis autem trium litterarum, consonantibus duabus extremis vocali autem mediante,
139 simile est per omnia documentum. Nam pro 'bar' sillaba Bartholomeum excoriatum constituas;
140 pro 'rab' vera illam Raab egregiam meretricem, vel pro ambabus sillabis ponas tantummodo hanc
141 vel illam secundum unam similitudinem vel aliam, ut dictum est. Si autem adhuc facilius illud
142 habere volueris constitue tibi ymagines omnium consonantiurn vel saltem illarum que ut
143 plurimum solent anteponi vel postponi sillabis duarum litterarum, cuiusmodi sunt 'l' et 'r' cum
144 consimilibus, exceptis paucis. Pro 'l' igitur consonante, si sis anglicus, potes constituere tibi
145 ulnam, que dicte consonanti in nomine et figura concordat. Si autem de 'bal' volueris memorari,
146 ymaginem 'ba' sillabe tibi loces eversum abbatem vel erectum balisterium, si habere velis,
147 teneatque ulnam in ore per medium ex transverso, vel alia modo ad balisterii extremum superius
148 applicetur, ad significandum quod 'ba' sillabe debeat 'l' postponi. Sillaba vero 'lab' per eandem
149 ymaginem habentem situationem contrariam signari debuit. Sed pro 'bla' sillaba memorialiter
150 retinenda loca balisterium habentem in medio sui ulnam in manu, scilicet, vel sub zona, qui tibi
151 significet 'l' debere 'ba' sillabam mediare, et sic tibi 'bla' sillabam figurabit. Alie vero sunt sillabe
152 plurium litterarum et ad illas potest prudens salis extendere artem istam. Hec igitur sufficient pro
153 memoria sillabarum.

154 A modo tractemus de memoria dictionum, de qua talis conclusio premittatur de memoria
155 dictionis prolate artificialiter recordari. Hec conclusio sequitur ex priori. Quelibet enim dictio
156 habet sillabas seriates et ideo habita memoria sillabarum habetur et memoria dictionum. Aliter
157 autem brevius et utilius licet incertius. Hec probatur miscendo realem memoriam cum verbali. Si
158 enim de aliqua dictione debeas memorari que rem ymaginabilem tibi significet, rei illius ymaginem
159 tibi loca pro tali memoria dictionis. Si autem ymago rei note tibi possit occurrere que deserviat
160 propositae dictioni, capiatur nomen rei cuius nomen in duabus sillabis vel quot pluribus concordet
161 cum proposita dictione. Si autem hoc non poteris invenire saltem quere rem cuius nomen in
162 prima sillaba consonet propositae dictioni, quod potes per conclusionem priorem; et supponatur
163 quod sicut res se habet quod per partes contingit memorari de toto et econtra, et per principium
164 dictionis quandoque de ipsa tota, et per unum simili, vel per unum contrariorum de reliquo, et
165 per quodlibet annexum au quomodolibet perinens contingit de alio remisci.

166 Hiis taliter expeditis, restat de memoria orationum dicere; talis autem conclusio premittatur
167 quamlibet orationem propositam recitare. Hec sequitur ex secunda. "Benedictus Dominus qui per
168 regem anglie Bervicum fortissimum et totam Scotiam subiugavit." Pro prima igitur dictione, si
169 noveris aliquem Benedictum nomine vel etiam Sanctum Benedictum Abbatem, pone in principio
170 primi loci; et si habueris aliquem dominum tibi notum qui absoluto nomine Dominus appelletur,

171 pone eum vulneratum in facie tractum per capillos laceratum vel aliter contrectatum per dextram
172 Benedicti; vel ponas ibi Sanctum Dominicum vel Domitianum imperatorem vel alium tibi notum
173 tali nomine vocitatum. Pro tertia dictione et quarta, que sunt monasillabe, per conclusionem de
174 sillabis operare; vel pro 'qui' pone vaccam albissimam cum uberibus maximis valde rubeis,
175 erectam super pedes posteriores cuius anteriorem pedem dextrum sinistra sua tripudians teneat
176 Benedictus. Vacca vero vocatur 'qui' in anglico boreali. Vacca igitur in pede anteriori sinistro
177 perdicem teneat miro modo, que hanc dictionem 'per' memorie tue dabit.

178 In secundi vero loci principio colloces unum regem corona et ceteris magestatis regie
179 insigniis refulgentem, vel si bene noveris ullum regem aut aliquem vocitatum vel cognominatum
180 Regem, vel qui in aliquo ludo fuerit rex, ponas eum ibi et teneat in dextra sua manu anguillam se
181 plurimum agitantem, que 'Angliam' tibi dabit. Sinistra vero teneat ursum per caudam vel pedem,
182 qui in anglico duas primas sillabas huius dictionis 'Berwycum' significet, et per consequens totum
183 nomen. Ex altera parte ursi veniat Sampson fortissimus vel leo, et percutiat illum ursum; sicque
184 'fortissimum' tibi figurabit. Exempli vero residuum in tertio loco similibus modis fiet, ponendo
185 ibi aliquem vocatum Thomam dextra sua manu incurvantem ut bestiam vel aliquem Scotum,
186 vel aliquem sic vocatum aut cognominatum, vel aliquem quem nosti in Scotia se strenue habuisse,
187 sinistra veto sua iugum mirabile ponendo. Hec de memoria auditorum; de memoria vero
188 visorum, ut de memoria scripture, potest quilibet a simili se iuvare.

189 Nunc vertendus est stilus ad memoriam numerorum. Igitur pro 'uno' constituas unicornem;
190 pro 'duobus' Moysen cum duobus cornubus scilicet vel duobus tabulis; pro 'tribus' tripedem vel
191 Trinitatem ut in ecclesiis solet pingi; pro 'quattuor' unum animalium Ezechielis quattuor habens
192 facies; pro 'quinque' Christum quinque vulneribus cruciatum; pro 'sex' angelum cum sex alis; pro
193 'septem' agnum habentem septem cornua vel oculos septem; pro 'octo' Octavianum
194 imperatorem; pro 'novem' angelum albissima veste indutum habente novem protractiones
195 rubissimas transversatiles, tres superius, tres inferius, et tres in medio, que tibi significant novem
196 ordines angelorum, vel sic homo abscisus pollicem altern manu alligans vulnus suum: tunc vero
197 tantum novem digiti remanebunt; pro 'decem' cifra ponatur vel chi et cetera secundum algorismi
198 peritiam operare. Qui autem sciverit artem notoriam huius artis summam perfectionem attinget.
199 Explicit tractatus Magistri Thome Bradwardyn de memoria artificiali acquirenda. Deo gratias
200 quod R. Emylton.

APPENDIX B: THOMAS BRADWARDINE, *ON ACQUIRING A TRAINED MEMORY*.

Carruthers, Mary (vert.), 'Thomas Bradwardine, On Acquiring a Trained Memory', in: Carruthers, Mary & Ziolkowski, Jan M. (ed.), *The Medieval Craft of Memory. An Anthology of Texts and Pictures*, Philadelphia 2002, pp. 205 – 214.

1 For a trained memory, two things are necessary, that is, stable locations and also images for the
2 material. The locations are like tablets on which we write, the images like the letters written on
3 them. Moreover, the locations are permanent and fixed, whereas the images are at moment inked
4 on like letters and at another erased. The background places must be made before the images, so
5 they should be treated first. With regard to these background places, six matters should be
6 distinguished, that is, size, shape, nature, number, order, and intervening distance. Each place
7 should be moderate in size, that is, as great as one's visual power can comprehend in a single
8 look, such as a little garden or the space of a small room. Indeed, memory is most powerfully
9 affected by sensory impression, and especially by vision; therefore something appears to you
10 memory just as it ordinarily appears to your vision.

11 The shape of a background should be like that of a rectangle. Concerning its nature, four
12 things should be kept in mind: to wit, that the places should not be made so dark that they
13 cannot be recovered easily or quickly from memory, nor made overly bright, for then they will
14 interfere with the perception of the inscribed images. Second, your background should not be
15 made in a crowded place, such as a church, the market, and so forth, because the images of the
16 things crowding such places, which would occur in a crowd in your memory, may block other
17 images of things that you intend to place there. So images should be put into regions deserted by
18 men and empty. Third, you need to know that it is very useful if your places are real rather than
19 only imagined or made up, for real places one can frequently inspect, and thus through repetition
20 mentally confirm and secure their appearance. But one can work with places of one's own
21 imagining, if one chooses.

22 Fourth it is useful that contrasting backgrounds be formed (a principle that can also be
23 demonstrated in connection with the number of the backgrounds). And so the first place might
24 be like land unused and empty; the second like a green garden; the third like land having hay
25 strewn [over it] or produce as at harvest time; the fourth as having stubble after the harvest has
26 been gathered; the fifth like black ground after the stubble has been completely burned. Then
27 make for yourself another five places higher up, if you want, such as a large, high couch; then a
28 cupboard; then a table; then a tomb; then an altar. Then if you want to climb higher through
29 another five places, first place the roof of a house made of wood, second of thatch, third of
30 stone, fourth of red tile, and fifth [of lead].¹ Then if perhaps you want another five, the floors of
31 the upper story, the first as though of earth, the second as though paved in green stone, the third
32 paved with tile, the fourth spread with grasses or straw, and the fifth furnished with carpets or

¹ Phrase missing in MS McClean 169; supplied from MS Harley 4166.

33 cloths. These four sets of five suffice for the placement of all the things to be remembered – or
34 perhaps ten of them or somewhat fewer, unless a man should want to work unheard-of wonders.

35 It is particularly essential that your places have a continuous and straightforward order, so
36 that your memory may find with dispatch all the inscribed images in their places easily, in forward
37 order or backward. As for the interval of the backgrounds, two things should be decided, that is,
38 its size and its nature. Let it be a moderate amount, which differentiates the places suitably; its
39 nature, however, should be vacant, and empty void.

40 On the part of the person remembering, to the extent that he fully surveys his locations,
41 three things are usefully attended to, that is, a distinct and secure holding in memory of these
42 places, which is achieved by frequently inspecting them, or at least thinking about them.
43 Secondly, one should know at once, without having to calculate it, whatever number any of the
44 places may have (in the whole order). Third, when one must use one of the locations for a
45 memory task, one should imagine oneself positioned at an optimal distance from it, and from
46 there one should view that single place.

47 These precepts should suffice us in regard to the places; now let us go on to the images,
48 about which there are four considerations; size, nature, order, and number. Their size should be
49 moderate, as was said above regarding the backgrounds. But their nature should be wondrous
50 and intense, because such things are impressed in memory more deeply and are better retained.
51 However, such things are for the most part not moderate but extreme, as something greatly
52 beautiful or ugly, joyous or sad, worthy of respect or derision, a thing of great dignity or vileness,
53 or maybe a person who has been injured with an enormous open wound flowing with a
54 remarkable river of blood, or in some other way made ugly, having strange clothing and every
55 bizarre embellishment, the color also very brilliant and intense, such as intense, fiery red, and the
56 whole color strongly altering its appearance. The whole images also should have some other
57 quality such as movement, that thus it may be commended to memory more effectively than
58 through tranquility or repose.

59 The ordering of images should be done in this way. First, for a subject matter that you
60 want to remember, fashion for yourself an image of the size and nature just described, which you
61 should place in the front of the first location. And if you can, make for the image you have
62 fashioned a right hand and a left hand; and place the second to the right of the first, so that with
63 its right hand the image of the first matter holds, drags, or strikes the second image, or does
64 something of this nature to it, or, oppositely, the second behaves in such a way to the first, so
65 that their activity will be, as it were, a fastening together of their turn in the same location. So, if

66 you can, position the third as though riding around it, and to the third join the fourth, if you can;
67 and on the left-hand side of the images attach the fifth, and to the fifth the sixth, if you can.

68 But if you do not want to gather so many images into one background, place the first
69 images as I have indicated, the second to the right, and the third to the left, and then crossing
70 over into the second background, in it and in any following ones you will place as many images as
71 you like. But you should pay careful attention that the torso of an image comes before any of its
72 other parts in the series of things to be remembered. And a hand or foot and its attachments that
73 is closer to the front of the place comes before a more distant part and its attachments.

74 As to the number of images, you should note that in one place three images can be placed
75 suitably, or five or seven, but not many more, lest a superfluous multitude of them should blur
76 their distinctiveness. With respect to the images, moreover, two things are helpful for the person
77 remembering. First he should not make up his images for himself too speedily, but taking
78 sufficient time he should impress every part of it by concentrating profoundly and steadily. The
79 second thing is that he should with equal diligence commit to his memory not just the image
80 itself, but also its order in relation to what immediately precedes and follows it, so that as he may
81 wish he may recollect everything easily, going forward or backward.

82 But one achieves recollection in two ways: in an easy way, that is only by the subject
83 matter (i.e. *memoria rerum*); in another difficult way, that is by the very words (i.e. *memoria verborum*).
84 You need to have this twofold art of remembering. First, I will treat memory for the subject
85 matter. Things to be remembered are of two sorts, some sensory and some abstract. Of the
86 sensory things, some are visual and some are not. Of those visible some are overly large, some
87 overly small, and others average. I will speak in the first place about those that are average.
88 Suppose that someone must memorize the twelve signs of the Zodiac, that is the Ram, the Bull,
89 etc. So he might, if he wished to, make for himself in the front of the first location a very white
90 ram standing up and rearing on his hind feet, with golden horns. And he might put a very red
91 bull to the right of the ram, kicking the ram with his rear feet; standing erect, the ram with his
92 right foot might kick the bull in his large and super-swollen testicles, causing a copious effusion
93 of blood. And by means of the testicles one will recall that it is a bull, not a castrated ox or a cow.

94 In a similar manner, a woman may be placed before the bull as though laboring in birth,
95 and in her uterus as if ripped open from her breast may be figured coming forth two most
96 beautiful twins, playing with a horrible, intensely red crab, which holds captive the hand of one of
97 the little ones and thus compels him to weeping and such outward signs, the remaining child
98 wondering yet nonetheless touching the crab in a childish way. Or the two twins might be placed
99 there being born not of a woman but from the bull in a miraculous manner, so that the principle

100 of economy of material may be observed. To the left of the ram a dreadful lion might be placed,
101 who with open mouth and rearing on its legs attacks a virgin, beautifully adorned, tearing her
102 garments. With its left foot the ram might inflict a wound to the lion's head. The virgin might
103 hold in her right hand the scales, for which might be fashioned a balance-beam of silver with a
104 cord of red silk, and weights of gold; on her left may be placed a scorpion horribly stinging her so
105 that her whole arm is swollen; and also she could strive to balance the scorpion in the
106 aforementioned scales.

107 Then in the front of the second location might be placed an archer with suitable
108 equipment, holding an astounding bow fully extended, in which might be an even more
109 astounding arrow, and he could strive to shoot arrows at a goat standing erect slightly farther
110 back in the same location, remarkably hairy and shaggy, having a weird-looking horn and a
111 golden, luxuriant beard. And he might hold in his right foot a most remarkable jug full of water,
112 in his left foot unusual fishes, onto which he pours crystal-clear water from the water-vessel. And
113 if it should be necessary to remember more things, one may place their image in the following
114 locations in a similar manner. Having done so, the person remembering is able to recite these
115 things in whatever order he may want, forward or backward.

116 If however you wish to recall things of extreme size, whether large or small, of the sort
117 such as the world, an army, a city, a millet seed, an iota, or the smallest of worms, one makes
118 average-sized images of them, perhaps of the sort that are depicted by manuscript decorators, or
119 one can acquire the memory of such things through another thing that is opposite, similar, or in
120 some other way analogous to them. If you want to recall sensory phenomena that are not visible,
121 as for instance sweetness, place someone feeding himself with something sweet, like sugar,
122 honey, milk, or happily tasting something else of this sort. But for bitterness, place someone
123 feeding himself on something bitter and immediately vomiting it up in a disgusting manner. For
124 foulness, place something smelling bad in the presence of someone else, who pinches his nostrils
125 with one hand as though against the bad odor and with the other gestures contemptuously
126 toward this thing. For things entirely abstract, such as are God, an angel, infinite space, and such
127 matters, place an image as the painters make it, or you can secure its recollection by means of
128 something that is contrary to it, similar, or analogous in another manner.

129 So much for memory-of-things, now memory-of-words demands its time; concerning
130 which I propose this particular technique for remembering syllables presented to you, in order to
131 commit a syllable artificially to memory. The person remembering should have for himself a
132 ready-made image for any syllable always stored away by rote, which whenever he wants he is
133 able freely to use, and he may do this in the following manner. He should consider and write

134 down for himself the whole possible number of syllables, and should also consider the same
135 number of easily visualizable things known to him, whose name in Latin or in his own language
136 or in another language known readily to him may start with those syllables or coincide completely
137 with them, which is even more useful. And because among diverse languages, and even among
138 different speakers of the same language, frequently several different names for various things re
139 used, and occur more readily to memory, it is not really possible to give specific advice that
140 applies to all people. But each should take pains to adapt this advice for himself to his own way
141 of remembering, and most prudently conserve his version without variation.

142 When, therefore, one wants to remember a certain syllable, one should place something
143 whose name begins with that syllable, or may be totally coincident with it, in a particular location,
144 as I demonstrated earlier, by means of which one may immediately recall the name of that thing
145 whose first syllable it epitomizes, and one should work in a similar way with regard to any
146 syllable. But whoever might wish to shorten this labor should do this using only the one language
147 known to him whose instant recollection seems the most useful to him; though in any single
148 language there are fewer syllables than all those which might be needed. But certainly, the
149 principle behind this task of remembering syllables is extremely economical and very useful.
150 Every syllable is a vowel or is composed of a vowel and a consonant. For the five vowels make
151 for yourself five images in this way: for “A” make for yourself gold [*aurum*], a unleavened wafer
152 [*azimus*], or Adam covering his naked genitals with leaves, or something else of this sort whose
153 name begins with A, or nouns of the same sort you might know in a language other than Latin
154 that occurs to you more readily. For “E” place Eve, naked, hiding [her prominent breasts with
155 her long hair and]² her genitals with green leaves, or something else of the sort I indicated earlier.
156 And for the remaining vowels you should make for yourself other images in a similar fashion.

157 For the shortest composite syllables, that is, ones constituted only from one vowel and a
158 consonant, you should work in exactly the same way. So, for the “ab” syllable, imagine to
159 yourself an abbot you know, dressed appropriately; for “ba” a crossbowman [*balisterius*] with a
160 belt and the rest of the things that encumber him, and do the same thing for other syllables of
161 this kind. If however you should wish to work more economically, let an upright abbot indicate
162 “ab” to you, an upside-down one “ba”; and an upright crossbowman “ba”, an upside-down one
163 “ab”. And thus you can use only one image for pairs of syllables, according to its various
164 positions.

165 For syllables of three letters, with two consonants at the extremes and a vowel in the
166 middle, the technique is the same in every respect. So, for the syllable “bar” you might fashion

166

² Additional material, in brackets, from the variant text in MS Harley 4166.

167 Bartholomew, flayed; for “rab” Rahad the infamous harlot, or for this pair of syllables you might
168 place only just the one or the other according to one or the other likeness (upside-down or
169 rightside-up), as I told you.

170 If however you wish to make the technique still easier, fashion for yourself images for all
171 the consonants, or at least for those which occur often before or after syllables of two letters; of
172 this sort are “R” and “L” and those like them – there are a few exceptions. For the “L”
173 consonant, therefore, if you are English, you can imagine for yourself and elbow, which accords
174 with that consonant both in name and shape. So, if you want to recall “bal”, you might locate
175 your image of the “ba” syllable, an upside-down abbot (or and upright crossbowman, if you’d
176 rather use that) and he might hold the elbow by its middle sideways in his mouth (or in the other
177 image it might be attached to the uppermost part of the crossbowman) in order to signify that
178 the “ba” syllable must be followed by and “L”. And the “lab” syllable may be signified by the
179 same image in the contrary situation. But for remembering the syllable “bla”, position a
180 crossbowman holding his elbow in his hand at his waist, if you like, or under his belt, which
181 should signify to you that “L” ought to be in the middle of the “ba” syllable, and in this way it
182 will figure for you the syllable “bla”. There are other syllables of more letters, and for them a
183 skillful person can readily enough extend this technique. Let these examples, however, suffice for
184 the technique of remembering syllables.

185 Now let us consider how to remember words, concerning which a technique of the same
186 sort may be proposed for the remembering of a word that has been put to you to be artificially
187 recalled. This technique follows from the previous one. All words have syllables in serial order,
188 and so when a memory of syllables has been secured, a memory of words is also achieved.
189 Another method however is shorter and handier, although more prone to cause error. This
190 involves mixing memory for the things themselves with memory of their names. If you should
191 need to recall a certain word which signifies to you something for which you can make an image,
192 place for yourself the image of that thing itself instead of using the special memory technique for
193 a word. And if an image of a thing known to you should present itself which would also serve for
194 a word you propose to remember, if possible take the name of something which in two or more
195 of its syllables, sounds like that word. If however you can not find one, at least find something
196 whose name in its first syllable sounds like your word, which you can do according to the
197 previous technique; and I should add further that, just as it is a fact that one can recollect a whole
198 from its parts and the reverse, and sometimes the whole of a word from just its beginning, and
199 one of two things that are alike by means of the other, or one of two contraries from the other,
200 so also one can recall anything from something added onto it or in any way pertaining to it.

201 These matters having thus been disposed of, it remains to speak about how to remember
202 sentences; the following technique may be proposed in order to recite any sentence presented to
203 you. This one follows from the second one (concerning remembering words). “Benedictus
204 Dominus qui per regem Anglie Berwicum fortissimum et totam Scotiam subiugavit.” [Blessed be
205 the Lord who by means of the English king subjugated most mighty Berwick and all Scotland.]
206 For the first phrase, if you know someone named Benedict, or even Saint Benedict the Abbot,
207 place him at the front of the first location; and if you have a lord you know, whom you just call
208 “dominus”, not using his actual name, place him injured in the face, pulled by the hair, mangled,
209 or in some way touched by the right hand of Benedict; or you might place there Saint Dominic or
210 Emperor Domitian or someone known to you called by a similar name. For the third word and
211 the fourth, which are monosyllables, proceed according to the technique for the syllables; or for
212 “qui” place a very white cow with very large, very red teats, erect upon her hind legs, whose right
213 front foot Benedict might hold with his left hand as though dancing with her. For indeed, a cow is
214 called “qui” in northern English. In addition the cow, in a strange manner, holds in her left front
215 foot a partridge [*perdix*], which will give the word “per” to you memory.

216 Then in the foreground of the second location you should bring together a king,
217 resplendent in a crown and the other tokens of royal majesty, or if you should know well any king,
218 or someone called or surnamed King, or one who in some game was a king, place him there, and
219 let him hold in his right hand and eel [*anguilla*] wriggling about greatly, which will give you
220 “England” [*Anglia*]. And in his left hand he might hold a bear by the tail or foot, which in English
221 would signify the two first syllables of the word “Berwicum”, and consequently the whole. From
222 the other side of the bear might come mighty Samson or a lion, and strike that bear; and so this
223 will figure to you “most mighty” [*fortissimum*]. Finally, the rest of this example could be fashioned
224 in a third location in a similar manner, by placing there someone named Thomas, with his right
225 hand subduing like a beast either a Scot or someone so named or surnamed, or someone whom
226 you know to have campaigned vigorously in Scotland; and placing in his left hand an impressive
227 yoke. This technique is for remembering material presented audibly, but certainly for
228 remembering visual matter, such as recalling written things, one may make use of a similar
229 method.

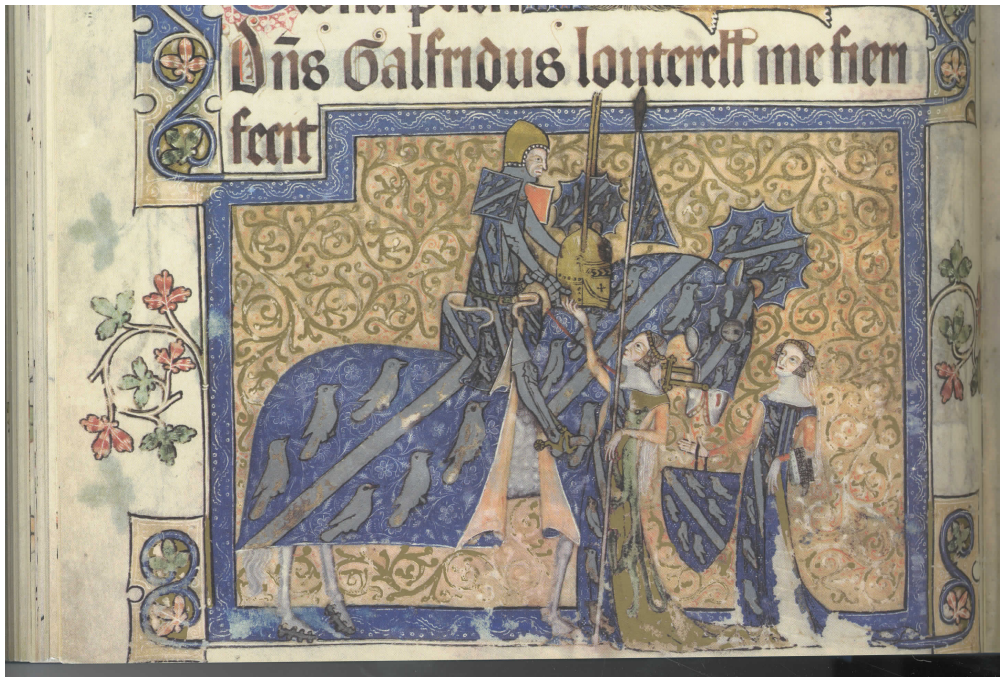
230 Now my turn must turn to remembering numbers. So, for “one” you might form a
231 unicorn; for “two”, Moses with two horns, perhaps, or the two tablets; for “three”, a tripod, or
232 the Trinity as it is usually painted in churches; for “four”, one of Ezekiel’s creatures having four
233 faces: for “five”, Christ crucified with his five wounds; for “six”, and angels with six wings; for
234 “seven”, the Lamb which has seven horns or eyes; for “eight” [*octo*], the emperor Octavian; for

235 “nine”, and angel clothed in a very white garment having nine very red transverse stripes, three
236 above, three below, and three in the middle, which may signify to you the nine order of angels, or
237 this: a man with his thumb cut off, binding his wound with the other hand – for then indeed only
238 nine fingers will remain; for “ten”, may be placed a zero or the Greek letter “chi”; and calculate
239 the rest according to your skill in algorism. But one who has learned the notary art will attain the
240 highest perfection of this craft.

241 Here ends the treatise of Master Thomas Bradwardine on acquiring a trained memory.

242 Thanks be to God, says R[obert] Emylton.

AFBEELDINGEN

Afb. 1: *Sir Geoffrey Luttrell met vrouw en schoondochter*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 202v.

Afb. 2: *Ploegen van het land*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 170r.

Afb. 3: *Zaaien van het land*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 170v.

Afb. 4: *Eggen van het land*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 171r.

Afb. 5: *Kluiten breken*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 171v.

Afb. 6: *Onkruid nieden*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 172r.

Afb. 7: *De oogst*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 172v.

Afb. 8: *De oogst binden*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 173r.

Afb. 9: *De oogstwagen*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 173v.

Afb. 10: *De watermolen*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 181r.

Afb. 11: *Grotesk*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 179v.

Afb. 12: *Grotesk*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 193r.

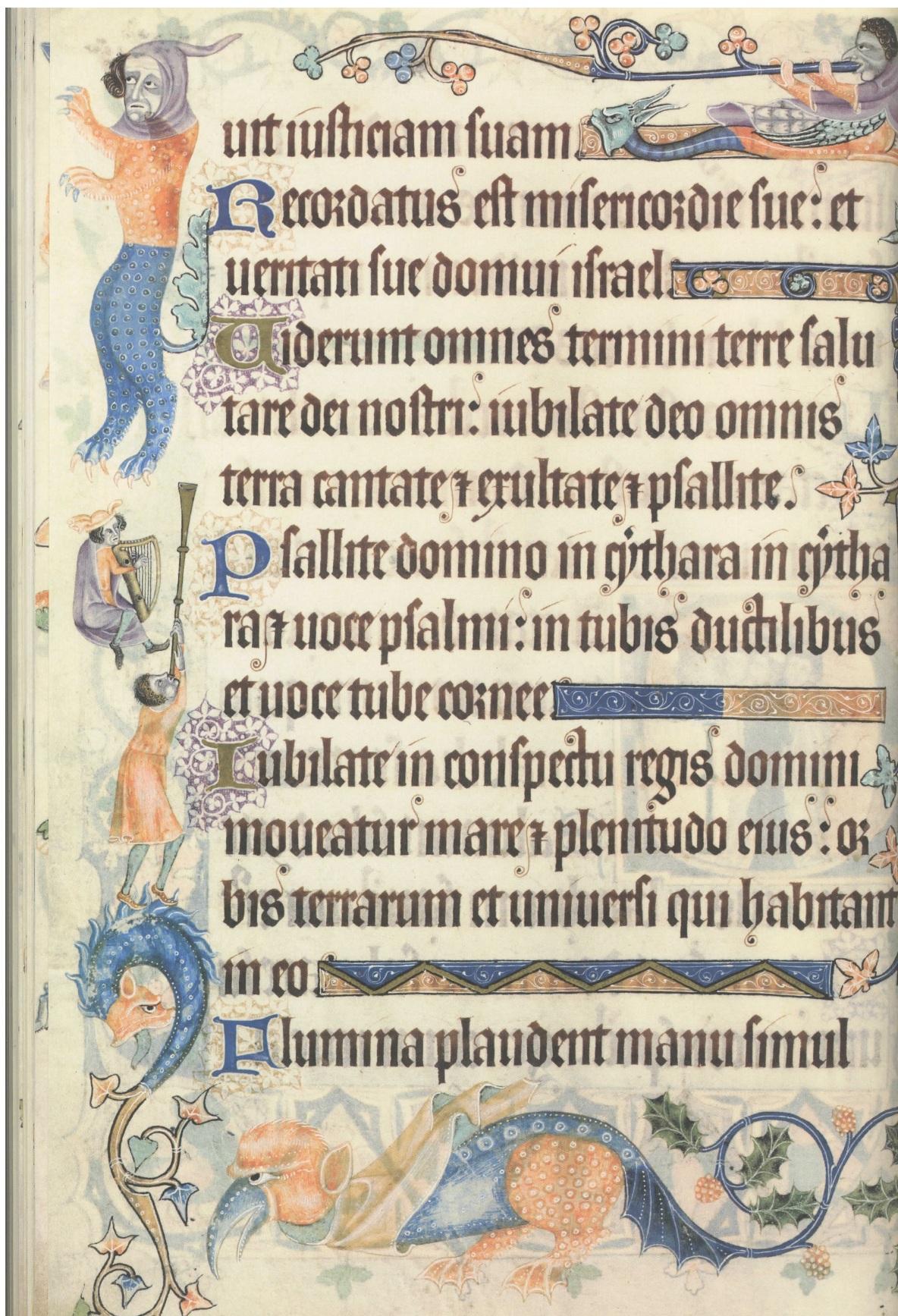
Afb. 13: *Hybride grotesk*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 67r.

Afb. 14: *Grotesk*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 197r.

Afb. 15: *Ridders te paard*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 82r.

Afb. 16: Grottesken en figuren in de marge, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 174v.

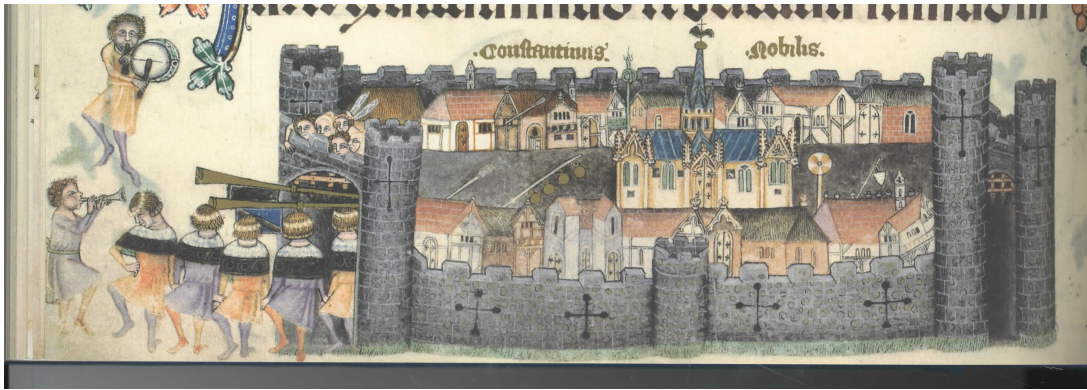
Afb. 17: Geestelijke grotesk en vogel, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 170v.

Afb. 18: Vluchtende man en monster, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 62v.

Afb. 19: Waterjuffer en man, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 36v.

Afb. 20: *De stad (Constantinopel)*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 164v.

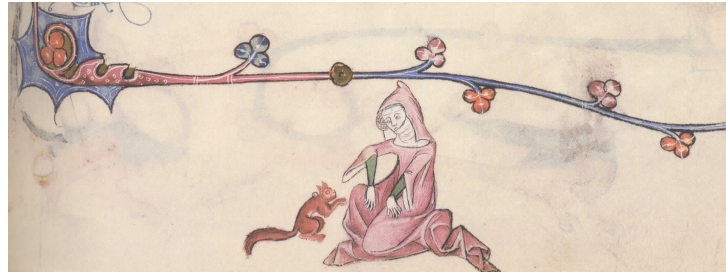
Afb. 21: *Gezettele Christus*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 43v.

Afb. 22: *Man wordt aangevallen door scrotumvezzen*, Luttrellpsalter, ca. 1335 - 1340, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 145r.

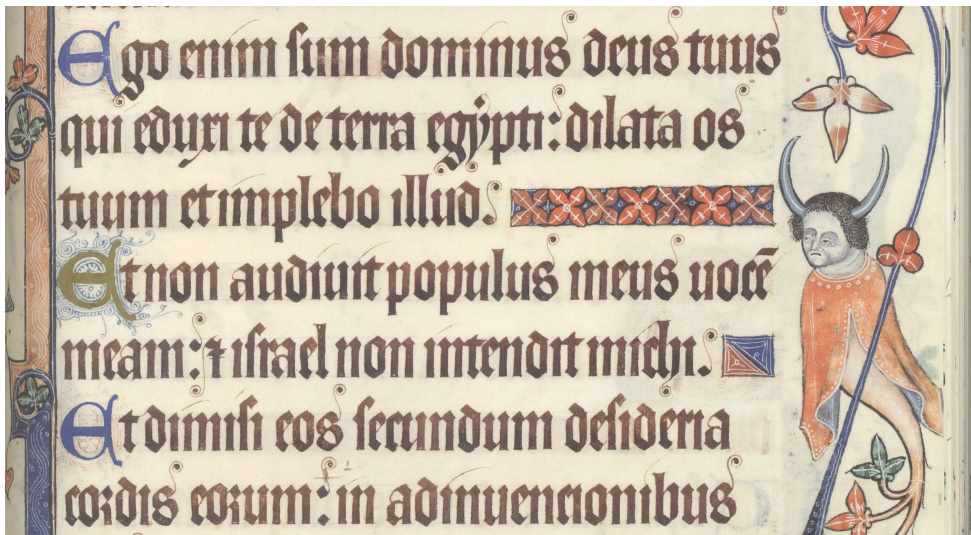
Afb. 23: *Grotesk met gezicht als geslacht*, ca. 1335 - 1340, British Library, Luttrellpsalter, Londen, Add. MS 42130, fol. 180r.

Afb. 24: *Vrouw met eekhoorn*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 33r.

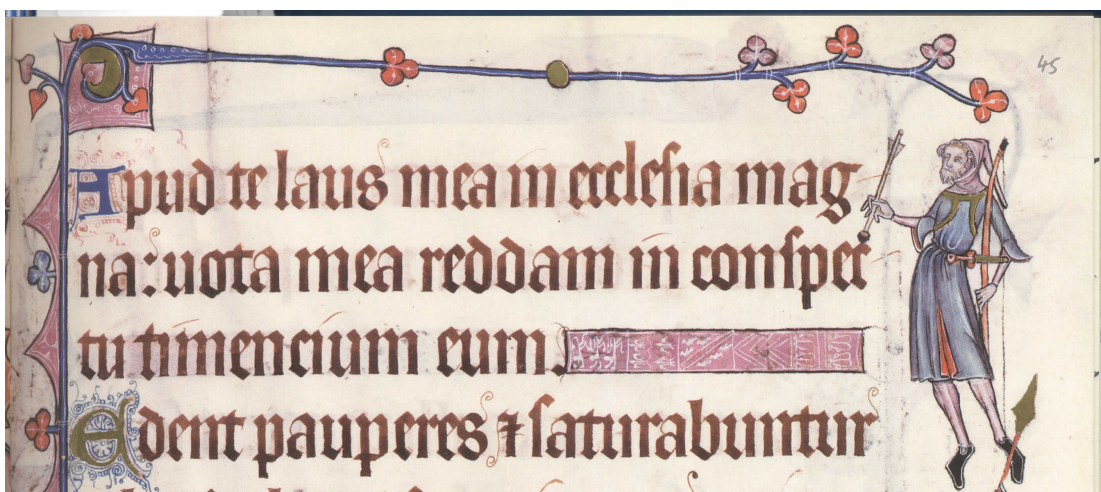
Afb. 25: *Grotesk, verbeelding van het woord 'cor'*, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 185v.

Afb. 26: Grotesk als verbeelding van het woord 'cordis', ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 150r.

Afb. 27: Mannen met voeten tegen elkaar als verbeelding van 'pas', ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 152v.

Afb. 28: Boogschutter met zijn pijlpunt als verbeelding van 'spec', ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 45r.

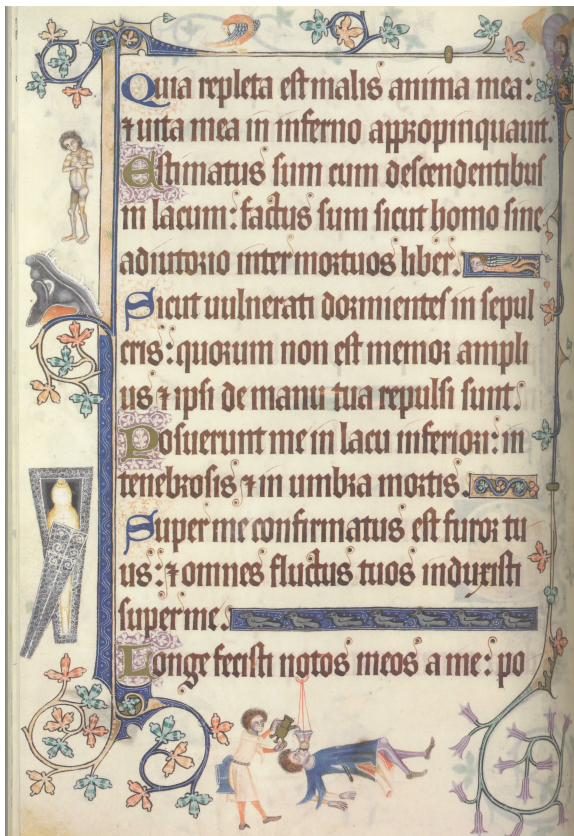
Afb. 29: Grotesk met handen als voeten als verbeelding van 'manus', ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 193v.

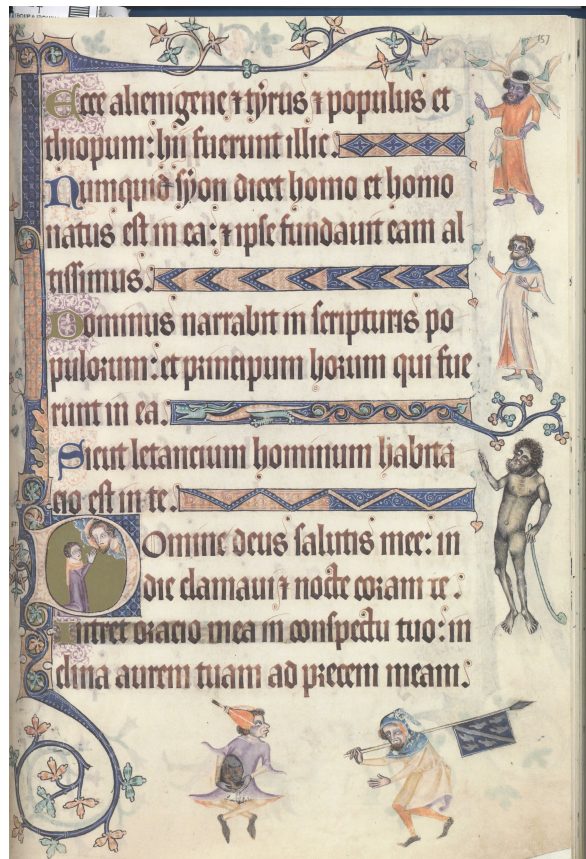
Afb. 30: Gebistoriseerde initiaal met Christus die naar zijn oog wijst, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 51r.

Afb. 31: Vreemdeling, weduwe en wezen die worden vermoord in de marge, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 169r.

Afb. 32: Biddende man boven hellemuil en doodskest in de marge, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 157v.

Afb. 33: Vreemde volkeren in de marge, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 157r.

Afb. 34: Aangevallen beer als verbeelding van heroverd Berwick-upon-Tweed, ca. 1335 - 1340, Luttrellpsalter, British Library, Londen, Add. MS 42130, fol. 161r.

